

Pécsi Tudományegyetem

Bölcsészet- és Társadalomtudományi kar

Történelem MA

Csurgó – Krasznojarszk - Csurgó

Zsíros Ádám PTE BTK Történelem Ma
Témavezető: Dr. habil. Gőzsy Zoltán PhD

2025.01.08.

Tartalom

Bevezetés, historiográfiai áttekintés	2
Kutatói kérdések, célok, módszerek	4
Életrajz	6
Az elemezni kívánt művek	8
1) Földrajzi keretek	11
a. Katav	11
b. Ufa	12
c. Krasznnojarszk 1915 – 1916	12
d. Krasznnojarszk 1917 – 1920	14
e. Barnaul	15
f. Szmolnij	18
g. Kresztyi	19
2) Ellátás és munka	20
a. Katav	20
b. Ufa	20
c. Krasznnojarszk 1915 - 1916	20
d. Krasznnojarszk 1917–1920	22
e. Barnaul	23
f. Szmolnij	24
g. Kresztyi	25
3) Szórakozás és kommunikáció	25
a. Katav	25
b. Krasznnojarszk 1915 – 1916	26
c. Krasznnojarszk 1917 - 1920	28
d. Barnaul	30
e. Szmolnij	31
Konklúziók	32
Bibliográfia	34

Bevezetés, historiográfiai áttekintés, témafelvetés

A történész célja, hogy minél pontosabban tudja felidézni és megismerni az elmúlt eseményeket, a rendelkezésére álló források alapján, különböző módszerek mentén próbálja rekonstruálni a megtörténtekeket. A hagyományos kutatási témák közé sorolhatjuk a nagy emberek, országok, régiók történetét. Jól ismertek a politikatörténeti, eseménytörténeti, társadalomtörténeti munkák, amelyek hosszú ideig a történelemről alkotott képünket dominálták. Az 1970-80-as években a történettudományon belül azonban újabb kutatási témák nyertek teret, mint a mentalitástörténeti, a helytörténeti vizsgálatok, illetve az ego dokumentumok használata. Ezek a mikrotörténetinek nevezhető kutatások új perspektívából, alulnézetből próbálták meg újra alkotni a már ismert történetet, hogy ahhoz új, eddig ismertelen elemeket társítsanak.

Az első világháború kapcsán, az 1970-es évektől kezdve bontakozott ki egyre nagyobb érdeklődés a nagy háború során keletkezett ego dokumentumok felé.¹ A háború centenáriuma készülve mind Magyarországon,² mind a környező államokban megszorodtak az ilyen jellegű kutatások.³ Az ego dokumentumok nem csak a múlt eseményei segítik megérteni, hanem azt is, hogy mindez hogyan maradt meg azokban, akik átéltek az eseményeket.⁴ Ezen források felhasználása az oral history mellett új ajtókat nyitott meg a történettudomány számára. A megszokott megközelítésekkel szemben, mozaikszerűen, egyéni életutakon keresztül rajzolódik ki a megismerni kívánt nagy egész.⁵

Figyelembe kell vennünk, hogy az első világháború után sok visszaemlékezés látott napvilágot. A különleges körülmények írásra sarkalták azokat is, akik máskülönben nem ragadtak volna tollat.⁶ Az események hatására sokan gondolták úgy, hogy közre kell adniuk az élményeiket. Juhász Géza a Debreceni szemle szerzője maga is felfigyelt erre. „*Az utóbbi években nagyon fölszorodott az e fajta művek száma.*”⁷ Népszerűek voltak ezek a művek, jelentős olvasótábort tudhattak maguk mögött. A volt katonák, mintegy közös emlékezésként tekintettek ezekre a művekre, amiken át maguk is kicsit megfiatalodva visszaszállhattak

¹ DUDEKOVÁ 2015. 312-313.

² Ahhoz, hogy mennyire aktuális napjainkban a memoárok és naplók kutatása, a teljesség igénye nélkül elég csak utalnom az ELTE Történettudományi Doktori Iskola Társadalom- és Gazdaságtörténeti Programjára, aminek eredményeit részben publikálták az Aetas 2008-as külön számában. Az érdeklődést még A Nagy Háború nevű blog egyre szaporodó cikkeiben is könnyű mérni, ahol nagy számban lehet olvasni memoárokat, történeteket.

³ DUDEKOVÁ 2015. 313.

⁴ GYÁNI 2019.

⁵ KATONA, 2014. 69.

⁶ KATONA 2017. 103.

⁷ JUHÁSZ, 1930. 497.

rég elvesztett bajtársaikhoz. Maurice Halbwachs történész munkájában, *Az emlékezés társadalmi kereteiben* úgy vélekedett, hogy az emlékezés nem egyéni, individuális tevékenység. A szavak, amiken keresztül felelevenítjük a múltat, a mondatok, amikbe összefűzzük az eseményeket, mind – mind feltételeznek valamifajta emberi társulást. A nyelv biztosítja ennek a kollektív voltát, ez ad társadalmi konvenciót a múlt felidezéséhez.⁸ Ebből kifolyólag a veteránok számára immár a saját történetükkel együtt ezek a visszaemlékezések is az emlékezetük részévé vált. Hasonlóságokat, azonosságokat fedeztek fel bennük az általuk megéltekkel. Ezek a művek tehát egyetlen nagy közösség részévé tették az olvasóikat, akikben összefonódtak a történetek, valamilyen egységes egésszé. Frederic C. Bartlett cambridge-i pszichológus szerint, a memoárok nem retrospektív jellegűen adják vissza a múltat, hanem minden pillanatban amikor visszaemlékezünk, konstruál.⁹ Egy adott sémát követ, ez vezeti a rendszerezésben. Épp ezért, az emlékezést a most határozza meg, a jelen lesz a kulcs pontja, annak, ami megmaradt és ami elveszik az emlékezés során.¹⁰

A memoár irodalom minden kedveltsége ellenére, kiadáskor a szerző nem lehetett öncélú. A publikálás során ugyanis a szerző tudatosan, vagy sem, de megszűrte, rendszerezte az eseményeket, konstruálta az emlékezés mikéntjét. Érdeemes figyelembe venni ezt a körülményt. Egészen más megközelítést igényel egy napló, vagy egy az asztalfióknak, esetleg szűk családi körnek szánt visszaemlékezés.¹¹ Az indíték tehát meghatározza a szerző nézőpontját. Retrospektív módon, a jelenből visszatekintve rendszerez, máshová helyezve ezzel a súlypontokat.¹²

Történészhallgatóként számos ajánlást kaptam kutatási témákkal kapcsolatban, ugyanakkor igyekeztem konkrét forrást keresni. Végül egykori iskolámban találtam rá a dolgozatom alapját jelentő műre. Bodó Jenő nevével már előtte is többször találkoztam, hiszen minden egyes nap láthattam a róla készült festményt a csurgói iskola dísztermében, ahol diákéveimet töltöttem. A *Három fogolytábor* című visszaemlékezésének olvasása közben figyeltem fel arra, hogy egy olyan, részletes visszaemlékezést olvasok, amely gazdag történeti forrása az első világháború orosz hadifogolyvilágának. Így fogalmazódott meg bennem, hogy a memoár részletes vizsgálatával, az események feltárásával foglalkozzak. A kezdeti kutatásaim során sikerült rátalálnom a szerző másik visszaemlékezésére is (*Rabtartó Oroszországban*), amelyik az általam már említett memoár utáni eseményeket beszéli el. Így

⁸ HALBWACHS 1971. 128.

⁹ BARTLETT 1985. 288.

¹⁰ GYÁNI 2000. 130.

¹¹ KATONA, 2014. 70.

¹² GYÁNI 2019.

nem csak az időkeret bővült, hanem immár a két visszaemlékezés összevetésével új kutatási lehetőségek nyíltak meg előttem.

Kutatói kérdések, célok, módszerek

A kutatási célok és kérdések megfogalmazása a tudományos munka egyik legfontosabb szegmense. Feladatomban Bodó Jenő, gimnázium igazgató memoárjainak feldolgozását tekintettem. A dolgozat során célom volt Bodó Jenő életrajzának elkészítése, mivel a szerzőről eddig nem állt rendelkezésre részletes, adatolt biográfia. Elsősorban két memoár képezte kutatásom gerincét, de fontosnak tartottam bevonni más visszaemlékezéseket is. Erre részben azért volt szükség, hogy a különbségeken át fel tudjam tárni a szerző egyedi vonásait, részben pedig azért, hogy megértssem, milyen eseményeket felejtett ki, vagy hallgatott el a szerző. Módszertan kapcsán megkerülhetetlenek voltak számomra Frederic C. Bartlett¹³, Philippe Lejeune¹⁴ és Pierre Bourdieu¹⁵ idevágó munkái. A fő kérdéseim a két szöveg kapcsán azok voltak, hogy egyénileg hogyan élte meg és emlékezett vissza Bodó az átélt eseményekre. A kutatás szempontjából kihívást jelentett a művek megírása között eltelt idő vizsgálata.

A források gazdagon tartalmaznak olyan részleteket, amelyekből a táborok mindennapi életébe kaphatunk betekintést. Köszönhetően annak, hogy a krasznnojarszki fogolytáborból számos rab írt visszaemlékezést, más nézőpontokkal tudtam ütköztetni a Bodó által feltárt világot. Így más foglyok történetén keresztül is megismerhetjük az eseményeket és azt a miliőt, amelyben mozogtak. Életmódtörténeti kérdéseket vizsgáltam, például, hogy hogyan bántak velük, milyen ellátásban részesültek, hogyan jutottak el hozzájuk a külvilág hírei, mivel töltötték a szabadidejüket. A hadifogság viszonyainak megismerése szempontjából érdemes volt megvizsgálni, a tanulási és sportolási, valamint munka lehetőségeiket is. Az első világháború után keletkezett, hadifogolytáborokat bemutató kiadványoknak, valamint a visszaemlékezőknek köszönhetően sikerült rekonstruálnom a krasznnojarszki fogolytábor megélését, ezzel is megismerve Bodó környezetét.

Figyelembe kellett vennem, hogy a szerző egy számára idegen közegben tevékenykedett. A történelemből jól ismert változásokat, mint a Kerenszkij kormányhatalomra kerülése, Oroszország az első világháborúból való kilépése, a Lenin vezette hatalomátvétel vagy a polgárháború zavaros, átmeneti viszonyai testközelből érintették Bodót. A felmerülő nyelvi probléma, az államszervezet felbomlásából fakadó bizonytalanság, az ellátás

¹³ BARTLETT 1985.

¹⁴ LEJEUNE 2008.

¹⁵ BOURDIEU 2002.

elmaradása, a fegyveres csoportok fegyelem nélküli tevékenysége mind-mind olyan tényezők voltak, amelyek érdemben befolyásolták Bodó életét, ugyanakkor érdekes mikrotörténeti adalékokat jelentett az oroszországi hadifogolytörténet kutatásban. Így szándékomban állt ezeket az eseményeket Bodó nézőpontjából bemutatni és közben más forrásokkal ütköztetni.

A visszaemlékezések feldolgozása során figyeltem fel arra, hogy a hadifogolytáboron belül egy önálló világ létezett. Az információ a táboron kívülről változó gyorsosággal érkezett, így sokszor el voltak szigetelve a külvilágtól. Ennek köszönhetően sajátos, belső viszonyok alakultak ki, amik ugyan törekedtek a hagyományos társadalmi és kulturális minták továbbvitelére és másolására, mégsem tudták teljesen leképezni azokat. A milió szó francia eredetű, környezetet jelent,¹⁶ azonban a társadalomtudományok területén ennél jóval szélesebb értelemben használták és használják ma is. A német szociológia is előszeretettel használja a fogalmat. Az egyénekre akaratukon, sokszor tudatukon kívül ható, elméleti csoportosításként értelmezve tehát a milió.¹⁷ Mindezekén túl egy ideig úgy tűnt, ez a fogalom, mint az életstílus kutatások egyik eszenciája, dominánssá válhat és teljesen kiszoríthatja a hagyományos osztály és réteg fogalmakat használó struktúrakutatást.¹⁸ A teljesség igénye nélkül, érdemes megemlíteni Schulze,¹⁹ Beck,²⁰ vagy Michailow²¹ nevét.²²

Mivel a fogalom újragondolása, ismételt használatba vétele a vasfüggöny túloldalán történt meg, beszivárgására a magyarországi kutatásokba egy ideig várni kellett. Nem lehetett eltérni az állampárt által meghatározott felfogástól, miszerint osztályokba, azon belül is két kiemelt osztályba, a munkásságba és a parasztságba kellett gondolkodni. A rendszerváltás után azonban itthon is elindultak az ilyen jellegű kutatások, és Angelusz Róbert Tardos Róberttel együttműködve több publikációt jelentettek meg a témában.²³ Az ő kutatásaik olyan gondolatokkal gazdagították a magyar szociológiát, mint hogy a miliók egyedisége az, hogy elsősorban nem a kutatók által meghatározott „csoportosítást” fejez ki.²⁴ Ralf Bohnsack *Rekonstruktive Sozialforschung* című munkájában új irányvonalat vázolt fel. Praxeologikus

¹⁶ milió – '(közvetlen) környezet'. Francia szó (*milieu*) a *mi-* ('közép') és *lieu* ('hely') elemekből; ezek a latin *medius* ('középső') és *locus* ('hely') folytatásai. Magyar Etimológiai Szótár

¹⁷ BARANYAI 2019. 596.

¹⁸ BERGER 2008. 118.

¹⁹ Schulze, Gerhard (1992): *Die Erlebnisgesellschaft. Kultursoziologie der Gegenwart*. Frankfurt am Main és New York: Campus

²⁰ Beck, Ulrich ([1983] 1999): *Túl renden és osztályon?* In *A társadalmi rétegződés komponensei*. Angelusz Róbert (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 418–468.

²¹ Michailow, Matthias (1994): *Lebensstilsemantik. Soziale Ungleichheit und Formationsbildung*. In *Das symbolische Kapital der Lebensstile. Zur Kultursoziologie der Moderne nach Pierre Bourdieu*. Ingo Mörrh és Gerhard Fröhlich (szerk.). Frankfurt am Main: Campus Verlag, 107–128.

²² A téma iránt mélyebben érdeklődők figyelmébe ajánlanám BERGER 2008.

²³ ÉBER 2012. 12.

²⁴ ÉBER 2012. 13.

koncepció mentén egy elmúlt társadalmi környezet rekonstruálásra vállalkozott a kutató.²⁵ Ez indította el a vitát a körül, hogy szociológiai eszközök használatával a múlt új szelete is megismerhető-e. Az ő felfogásában a milió a közösségi lét elemi formája. Interjúk és életrajzok készítésével, a beszélgetések vezetésével, kérdések standardizálásával alakította ki a rekonstruktív társadalomkutatást.²⁶

Ezen módszer, illetve szociológiai előzményei segítségével próbáltam meg magam is rekonstruálni Bodó Jenő környezetét. Az én értelmezésemben, azok tartoznak egy milióhoz, akik a valóság élményszerű előállításának (ami a hadifogság) közös sajátosságai (vagyis az általam vizsgált körülmények) révén kapcsolódnak egymáshoz, vagyis ugyanahhoz a konjunktív tapasztalati térhez (tehát a hadifogolytáborokhoz) kapcsolódnak. A milió vizsgálatához öt szempontot használtam, amiket három fejezetben foglaltam össze. Ezek a szempontok a mozgási lehetőségei voltak, milyen ellátásban részesült, milyen szórakozási lehetőségeik voltak, dolgoztatták-e őket és hogy pozitívan vagy negatívan emlékezett vissza az időszakra.

Életrajz

Bodó Jenő saját kézzel írt önéletrajza²⁷ szerint 1892. február 7-én, a Somogy vármegyei Nagybajomban született, Bodó Dániel és Törő Erzsébet gyermekeként.²⁸ Református, iparos családja szegény körülmények között élt, pedig édesapjának malma volt a Baranya vármegyei Vásárosdombón. Szülei a nagybajomi zsidó elemi iskolába küldték, ahol a harmadik, negyedik és ötödik osztályt végezte el.²⁹ Az utolsó két évfolyamot a nagybajomi elemi iskolában teljesítette. Tanulmányai befejezte után, Csire István nagybajomi lelkipásztor tanácsára a csurgói gimnáziumba iratták be.³⁰ 1903-tól a csurgói Államilag Segélyezett Református Főgimnáziumba járt, ahol ezen év szeptemberétől 240 korona értékben, Soltra Alajos ösztöndíjban részesült.³¹ Az iskola értesítőiből kiderül, hogy több ösztöndíjat is kapott,³² aktív közéleti tevékenységet folytatott.³³ Érdeklődött az irodalom iránt, a Csokonai kör aktív tagja volt.³⁴ Tanulmányai vége után 1911-ben beiratkozott a budapesti egyetem bölcsész fakultására

²⁵ BARANYAI 2019. 597.

²⁶ U.o.

²⁷ Lásd 3. számú képmelléklet

²⁸ HU-MNL-SML-XXXIII.1.a. Nagybajomi születési anyakönyvek, Bodó Jenő születése, 1892. febr. 7.

²⁹ Bodó Jenő szerint azért, mert édesapja szerint akkor ezek voltak a legjobb iskolák.

³⁰ Lásd 3. számú képmelléklet

³¹ VIDA, 1904. 60.

³² Példaként, Bodola László ösztöndíjban: VIDA 1907. 104.

³³ Példaként, könyvtárkezelő volt az 1906-07-es tanévben. VIDA, 1907. 75.

³⁴ VIDA, 1910. 59.

latin-magyar szakra.³⁵ Itt továbbra is aktív tevékenységet folytatott, első évben 500,³⁶ majd harmadéves kora óta 1000 korona ösztöndíjban részesült.³⁷

Tanulmányait megszakította a háború, 1914. augusztus 1-től 1915. január 18-ig az első tiroli császárvadász ezredben Innsbruckban szolgált.³⁸ Innét a 26. esztergomi kiegészítésű császári és királyi gyalogezred 7. századának kötelékében helyezték át, ahol, mint kadét³⁹ teljesített szolgálatot.⁴⁰ Sajnos az egység történetét a két világháború között nem írták meg, így csak Miklós Tamás és Négyesi Lajos által írt műre⁴¹ lehet hagyatkozni a kutatásban. Ez azért szomorú, mert főleg a tisztek esetében, ezek a munkák általában rövid, az egységnél töltött időről való összefoglalót és képet is tartalmaznak, amit utólag a két szerző már nem tudott összeállítani. 1915. május 22-én, a galíciai Novy Sambor közelében, Ostrov mellett⁴² esett orosz hadifogságba.⁴³ 1915. június 10-én érkeztek meg Katav Ivanovszkij Závodba.⁴⁴ Itt alig töltöttek el két hónapot, amikor 1915 augusztusában áthelyezték Ufába őket.⁴⁵ Kezdetben egy leányiskolában, majd a tanév kezdete után a helyi kaszárnyában szállásolták el őket. Aztán szeptember végén újabb parancs érkezett és elindították őket Szibériába. Szibériai kényszerű lakhelyére végül 1915. október 8-ra érkezett meg, Krasnojarszkba.⁴⁶ Négy és fél év után, 1920 májusában végül egy hajóra szegődve elhagyta a várost.⁴⁷ Több megálló után a szibériai vasút mentén Novo Nikolajevszkbe érkezett. Innen Barnaulba ment, ahol hosszabb időt töltött. Végül egy hadifogoly transzporttal december 3-án futott be Petrográdba.⁴⁸ Itt munkát vállalt a Szmolnijban, de lelepleződött, így a Kresztyi nevű börtönbe került, ahonnan végül Moszkván keresztül tért haza. Hát és fél évi orosz fogság után 1921. november 6-án végül újra magyar földre lépett.⁴⁹

Hazatérte után befejezte tanulmányait és 1923-ben az egykori almamáterében helyezkedett el, mint magyar-latin szakos tanár.⁵⁰ 1941 augusztusában az intézmény

³⁵ HORVÁTH, 2019. 43.

³⁶ Lásd 3. számú képmelléklet

³⁷ MAGYARPRSZÁG, 1916b. 9.

³⁸ HORVÁTH, 2019. 43.

³⁹ Bodó folyamatosan így hivatkozott a saját beosztására, bár az hivatalosan zászlós rendfokozatnak felelt meg.

⁴⁰ BODÓ, 1940. 13.

⁴¹ MIKLÓS – NÉGYESI, 2019.

⁴² Ma: Ostriv /Ostrov, Ukrajna, Lviv megye, Zolochiv járás.

⁴³ HL VL 215/9.

⁴⁴ Katav-Ivanovszk, Cseljabinszki régió, Oroszország. A завод (zavod) főnév, elsődleges jelentése: gyár, valószínűleg emellett települt a tábor, ezért hívták a tábort így.

⁴⁵ BODÓ, 1940. 35.

⁴⁶ BODÓ, 1940. 63.

⁴⁷ BODÓ, 1930. 12.

⁴⁸ BODÓ, 1930. 61.

⁴⁹ BODÓ, 1930. 134.

⁵⁰ UJ – SOMOGY, 1923. 1.

igazgatójává nevezték ki.⁵¹ A háború és a munka nehézségei erősen megviselték a szervezetét, hosszasan betegeskedett. Végül 1946 február elején először betegszabadságra ment, majd négy hónap múlva június 11-én meghalt.⁵²

Az elemezni kívánt művek

A szerző biográfiai adatai mellett hasonlóan fontos, hogy a feldolgozott forrásokat is bemutassam. Az első visszaemlékezését 1930-ban publikálta, *Rabtartó Oroszországban* címmel. A könyvet lakhelyén, Oszeszly M. Viktor nyomdájában adták ki, ismeretlen példányszámban. Sajnos mind a két visszaemlékezés kapcsán megállapítható, hogy a szerző motivációjáról, szándékáról, a kiadás körülményeiről a kutatás jelenlegi állapotában nem áll rendelkezésre információ. Ez a visszaemlékezés 1920 január első napjainak egyikén veszi kezdetét, azzal, ahogy a vörös csapatok, a tábortól északra megsemmisítik a környéken állomásozó Kolcsakhöz hű fehér erőket. Érdekes kérdés, hogy miért nem a fogságba esés napjától, hanem 4 évvel későbből kezdi az események taglalását. A mű az 1920 februárja és 1921. november 17-e közötti eseményeket mutatja be. Bár maga a szerző az epilógusban azt írta, hogy október 25-ig terjedő eseményeket ölelte fel, ennek ellentmond, hogy a szövegben ezutáni dátum és esemény is szerepel. A mű a címdaltól számítva az utolsó tartalmi lappal együtt 139 oldal hosszú. A fejezetek terjedelme változó. Előfordul, hogy több hónapnyi eseményről csak pár oldalon tudósított, még néha szinte egy naplót idézve, minden eseményről részletesen beszámolt a szerző. A borítón egy menekülő katona látható, a háttérben egy várral, ami a címben szereplő rab szóra asszociálhat. A művet Dr. Juhász Jenőnek⁵³ ajánlotta, akivel együtt raboskodott Petrográdon a Kresztyi nevű börtönben. Két kritika is érkezett a könyvére,

⁵¹ HORVÁTH, 2019. 43.

⁵² Halotti táviratát Lásd 4. számú képmelléklet

⁵³ „Juhász Jenő, ma pesti tanár” (BODÓ 1930. 14.) alapján azt feltételezem, hogy Juhász azonos két megjelent nyelvtan tankönyv szerzőjével. Lásd: Dr. Juhász Jenő: Magyar nyelvtani óratervek a polgári iskolák számára: I. rész, II. osztály Bp. 1939. és Dr. Juhász Jenő: Magyar nyelvtani óratervek a polgári iskolák számára: II. rész, II. osztály Bp. 1939. Amennyiben az azonosításom helyes, a szerző 1892-ben született a Veszprém vármegyei Ujholdpusztán, és 1916-ban esett orosz hadifogságba. *Veszteség lajstrom* 1916. 378. száma alapján.

az egyik Fábián István⁵⁴ tollából a Napkeletben,⁵⁵ a másik pedig Juhász Géza⁵⁶ keze nyomán a Debreceni szemlében.⁵⁷

A *Három fogolytábor* című művét 1940-ben, Kaposváron, az Új Somogy nyomdában adta ki. Az események a kátavi hadifogolytáborba való megérkezéstől, tehát 1915. június 10-től indulnak és 1920 januárjáig tartanak (220 oldalon keresztül), ekkor a szovjet erők legyőzték és a táborba zárták a fehér erőket. A könyv keletkezésekor már helyettes igazgató volt, a Református Gimnázium hétköznapi feladatait ő látta el az ekkor már betegeskedő Dr. Bene Kálmán igazgató helyett, aki következő évben nyugdíjba is vonult.⁵⁸ Az életének ezen változása nem hagyható figyelmen kívül, mert valószínűsíthetően rányomta a bélyegét a könyv szerkesztésére. Szintén két recenzió készült a könyv kapcsán Szinnai Tivadar⁵⁹ által a Új Somogyba⁶⁰ és Bóka László⁶¹ által a Protestáns Szemlébe.⁶²

Sajnos, nem találhatók meg Bodó Oroszországban készült jegyzetei. Maga a szerző írta meg, hogy Krasznajarszkban nekikezdett az élményei leírásának.⁶³ Ugyanakkor, jogosan merül fel a kétely, hogy a jegyzetekből mennyit használt fel, amikor összeállította a memoárokat. Az én reprezentáció szempontjából érdekes lenne, ha kiadás előtti szöveg változatokat, esetleg magukat a jegyzeteket is ismernénk, hiszen a normativitás szempontjából,⁶⁴ így kénytelenek vagyunk elfogadni a szerző végső nézőpontját. A két műnek az egyik egyediségük a meglepően alacsony számuk adja. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 530/1945. M. E. számú rendelete

⁵⁴ Fábián István (Szombathely, 1903. jan. 12. – Pécs, 1961. aug. 4.): irodalomtörténész. 1921-25 között a bp. tudományegyetem hallgatója, 1925-ben filozófusi doktorátust szerzett. 1926-ban középiskolai tanári oklevelet szerzett 1927-től haláláig, francia és irodalom szakos tanárként tanított. 1927-től nagyszámú bírálata és tanulmánya jelent meg irodalmi és irodalomtörténeti folyóiratokban. In: Magyar életrajzi Lexikon, Arcanum Kézírókönyvtár

⁵⁵ FÁBIÁN, 1932.

⁵⁶ Juhász Géza (Debrecen, 1894. dec. 20. – Debrecen, 1968. júl. 13.): költő, irodalomtörténész, egyetemi tanár, az irodalomtudományok kandidátusa 1952-től. 1914-től a bp. tudományegyetem hallgatója, magyar – német tanári szakon. Az első világháború során francia hadifogságba esik. A debreceni Főkereskedelmi iskola tanára. Rendszeresen publikál, jellemzően a Debreceni Szemlében, a Nyugatban, a Protestáns szemlében és a Napkeletben. In: Magyar életrajzi Lexikon, Arcanum Kézírókönyvtár

⁵⁷ JUHÁSZ, 1930.

⁵⁸ HORVÁTH, 1992. 91.

⁵⁹ Szinnai Tivadar (Bp. 1894. dec. 20. – Bp. 1972. júl. 15.): író, műfordító. A Bp. Tudományegyetemen szerzett jogi doktorátust. 1928-tól kezdev lektorként működik kezdetben a Pantheon, majd a Szikra, az Új Magyar és végül az Európa könyvkiadóknál. In: Magyar életrajzi Lexikon, Arcanum Kézírókönyvtár

⁶⁰ SZINNAI, 1940.

⁶¹ Bóka László (Bp. 1910. júl. 19. – Bp., 1964. nov. 1.): író, irodalomtörténész, egyetemi tanár, az MTA. I. tagja Magyar, német és francia szakos tanári oklevelét a Bp. Tudományegyetemen szerezte. A Nyugat harmadik nemzedékének tagja, *Jégvilág* c. verseskötetét (1944) a rendőrség elkobozta. In: Magyar életrajzi Lexikon, Arcanum Kézírókönyvtár

⁶² BÓKA, 1941.

⁶³ BODÓ, 1940. 74.

⁶⁴ KÖVÉR 2011. 222.

alapján mindkét mű a tiltott könyvek listájára⁶⁵ került, így mára mindösszesen néhány példányuk maradt fent.⁶⁶

A kutatásom során bukkantam rá a szerző saját keze által írt önéletrajza.⁶⁷ Az un. „Tanári könyvben” található, amely mai napig a csurgói Csokonai Vitéz Mihály Református Gimnázium, Általános iskola és Kollégium található. A könyv jellegzetessége, hogy az oktatóknak önmagukról kellett önéletrajzot írniuk a könyvbe. Ezt Bodó 1928. február 25-én tette meg, valószínűleg a készülő Öregdiák album⁶⁸ kapcsán. Kézírása rendezett volt, az életrajz pedig meglehetősen hosszú, két oldal.⁶⁹ Az önéletrajz fő értéke számomra az adatoltságában rejlik, mert fel tudtam használni a biográfia és a két visszaemlékezés verifikálása során. Itt érdemes megemlíteni Bodó Jenő leveleit, amik sajnos szintén nem maradtak fent. Hogy bizonyosan voltak, arról a Magyarország⁷⁰ nevű napilap egyik újságcikke számolt be, maga is közölve néhány sort belőlük. Mivel ezek a sorok csak elég általános tájékoztatást adnak, hosszabb elemzésnek nem vettem alá őket.

A dolgozat során bevonásra került még néhány memoár, név szerint Stessel Ernő,⁷¹ Rónai Ernő⁷² és Grób Imre⁷³ tollából. Ezeket azért válogattam össze, mert így eltérő nézőpontokat tudtam megismerni. Részletes bemutatásukra a dolgozat terjedelmi korlátai nem adnak helyet, de legfőbb jellemzőiket nem mellőzhetem. Stessel alezredesként kerül Krasznajarszkba, több alkalommal annak parancsnokaként tevékenykedik. Az ő visszaemlékezése sokkal inkább egy jelentés gyűjtemény, számos dokumentummal, tervrajzzal, képpel kiegészítve. Bevezetőjében maga is kitért arra, hogy az elkészülésének az oka az volt, hogy otthon részletes jelentést tudjon tenni. Grób Imre huszár főhadnagyként került hadifogságba. Krasznajarszkban Stessel környezetéhez tartozott, együtt tértek haza. Véleményem szerint erősen inspirálódott egykori felettese, barátja írásából, maga is gyakran idéz belőle, hivatkozik rá. Az ő bevonásuk fő oka az volt, hogy magasabb beosztásuknak köszönhetően szélesebb rálátásuk nyílt a tábor életére, ugyanakkor az eltérés azt is eredményezi, hogy jobban kidomborodik a különbség a tisztek és

⁶⁵ TILTOTT KÖNYVEK

⁶⁶ Elsődlegesen a közgyűjteményekben lévő példányokat kerestem. Eddigi kutatásaim alapján, a Rabtartó Oroszországban 2 példány maradt fenn (OSZK 1, Takács Gyula vármegyei hatókörű könyvtár 1), azonban már megtalálható a MEK-en is, még a Három fogolytáborból 6 példány (OSZK 2, Takács Gyula vármegyei hatókörű könyvtár 3, Csorba Győző könyvtár 1) található meg országosan. A kutatásom nem terjedt ki Magyarország területén kívüli közgyűjteményekre és sem magángyűjteményekre.

⁶⁷ Lásd: 3. számú mellékelt

⁶⁸ ÉCSY, 1931.

⁶⁹ Viszonyítás képpen, az akkori igazgató, Bene Kálmán néhány sorban foglalta össze saját életét.

⁷⁰ MAGYARORSZÁG, 1916.

⁷¹ STESEL 1925.

⁷² RÓNAI 1940.

⁷³ GRÓB, 1927.

az alacsonyabb beosztású kadétek között. Rónai esetében egy az eddigi szerzőktől elkülönülő személy perspektívájából látható Krasznajarszk. Rónai rendfokozatban és életkorban is közel áll Bodóhoz, de nem ismerték egymást, ha találkoztak is, erre a visszaemlékezésekből nem derül fény. Pontosan ez volt az, ami miatt érdemesnek gondoltam bevonni.

1) Földrajzi keretek

A következő fejezetek címei mindig azt a helyre utalnak, ahol az abban foglalt körülmények fenn álltak. Krasznajarszk esetében megkülönböztettem az 1915-16-os és az azt követő éveket. Ennek a fő indoka az 1917-ben bekövetkező változások voltak, amik teljesen más keretet biztosítottak. Egy – egy helyre való megérkezés és a távozás ideje minden esetben a mozgási körülmények között olvashatóak.

a. Katav

Bodó Jenő 1915. május 22-én, a mai Lengyelország területén, a Novy Sambor járásbeli, Ostrov mellett esett orosz hadifogságba néhány társával. A Katavig tartó útjuk innentől nehezen adatolható, hiszen a szerző is csak pár hónappal később vetette papírra ezeket az eseményeket. Először Lembergbe,⁷⁴ majd Bródyba érkeztek,⁷⁵ itt lépték át az egykori osztrák-magyar–orosz határt. Radzivilov⁷⁶ az első orosz város, amin keresztül haladtak, Kijev irányába.⁷⁷ Innen másik vonattal vitték őket tovább Szamarrán⁷⁸ és Penzán keresztül, amíg végül 1915. június 10-ére jutottak el Katav Ivanovszkij Závodba.⁷⁹

A táborba a szerző elgyötörten érkezett meg, betegségéből egy hét alatt sikerült kilábalnia. A táborról a magyar szakirodalomban részletes leírást nem ismerünk. Bodó Jenő visszaemlékezésében, egy kis méretű, fából ácsolt gyűjtőtáborként szerepel. A táborról említést tesz a Hadifogoly magyarok története második része is, özv. Rosthyné Forgách Ilona grófné vöröskeresztes útja kapcsán, amikor a táborban 70 hadifoglyot látogatott meg.⁸⁰ Itt csak Katav Ivanovszkijként szerepel, ennek a fő oka az, hogy a Závod szó gyárat jelent.⁸¹ Ez egybevág Rosthyné Forgách Ilona beszámolójával, ahol azt olvadhatjuk, hogy egy vasgyárban látogatta meg őket. Valószínűleg ennek közelében épülhetett fel a tábor, így erről kapta a nevét.⁸² A

⁷⁴ BODÓ, 1940. 75.

⁷⁵ U.o.

⁷⁶ BODÓ, 1940. 76.

⁷⁷ U.o.

⁷⁸ U.o.

⁷⁹ BODÓ, 1940. 10.

⁸⁰ BAJA – PILCH, 1930. 132.

⁸¹ завод (zavod) főnév, elsődleges jelentése: üzem, gyár

⁸² BAJA – PILCH, 1930. 132.

tábort csak kísérettel, a közeli folyóhoz, fürdés végett lehetett elhagyniuk. A szerző lehetőségei döntően a táboron belülről korlátozódtak.

b. Ufa

A szerző Ufába való utazása során azt állította: *Három hónapja nem láttam vonatot*. Ez valószínűleg túlzás lehetett a részéről, mert nagyjából egy, másfél hónapot tölthetett Katavban, mielőtt tovább vitték őket. Pontos dátumot sajnos nem közölt Bodó sem a katavi távozásról, sem az ufai érkezésről. Bodó azt állította, hogy a táborba voltak már azok, akik Przemysl erődjében estek hadifogságba. Az erőd március 22-én adta meg magát,⁸³ így ez önmagában nem túl nagy kapaszkodó. Ami bizonyos, hogy egy fiúiskolában voltak elszállásolva, ahonnan az iskolakezdés miatt áthelyezték őket a helyi orosz laktanyába.⁸⁴ Így augusztusban és szeptemberben kellett Ufában tartózkodniuk, ahonnét majd szeptember végén indították el őket Krasnojarszkba.

Az intézménnyel szemben egy leányiskola volt található. Az épületről azt állította a szerző, hogy az elosztása a csurgói református gimnáziumra emlékeztette.⁸⁵ Innen a tanítás megkezdése miatt szeptember elején távozniuk kellett. Mivel a szerző azt írta, hogy „*Integettek is, hogy menjünk közelebb*”⁸⁶ (értsd: a diáklányok), ebből arra lehet következtetni, hogy szeptember első hetében még biztosan itt tartózkodtak. A reálgimnáziumban a katavihoz képest kisebb helyen mozoghattak, jóval több egyén jutott a területre, túlszűfoltnak érezték a helyet ennyi személy számára. Azonban miután áthelyezték őket a településen belül egy orosz gyalogsági laktanyába, bezárva érezték magukat, mert fogva tartóikkal egy helyre szorultak össze. Ami érdekes, hogy egyik esetben sem hadifogolytáborba, hanem már egy meglévő, más funkciójú épületbe helyezték el őket. Arra következtettek ebből, hogy a katavi és a környékbeli kisebb táborokból így gyűjtötték össze az embereket, mielőtt tovább indították volna őket egy nagyobb tábor felé. Ez nem példátlan, Olaszországban is többször fordult elő ilyen helyzet, a hadifoglyok elhelyezésénél.⁸⁷

c. Krasnojarszk 1915 – 1916

Valamikor szeptember végén, felsőbb utasításra tovább indították őket. Több éjszakát a vonatok mellett töltöttek, valamint hosszasan utaztak, de hogy ez hány napot ölelt fel, arról nem ír a szerző. 1915. október 8-án ért be a szerelvényük Krasnojarszkba.⁸⁸ Az eddigiekhez képest a

⁸³ HEGEDŰS, 1930. 123.

⁸⁴ BODÓ, 1940. 39.

⁸⁵ BODÓ 1940. 37.

⁸⁶ BODÓ 1940. 38.

⁸⁷ TAKÁCS 2022. 78.

⁸⁸ BODÓ, 1940. 59.

krasznajarszki tábor volt a legnagyobb, legtöbb lehetőséget kínáló hely. A *gorodok* az orosz – japán háború tanulsága alapján épült nagyméretű katonai táborok egyike volt.⁸⁹ Csúcsidőszakában, mintegy 3400 tiszti és 15000 legénységi rangú személy élt a tábor falain belül.⁹⁰ Ennek megfelelően 1919-ig a tábor kettős irányítás alatt állt, egyrészt az orosz hatóságok, másrészt a 3 hadifogolycsoport által választott parancsnokból. A tábor méretét jól mutatja a mellékeltebe helyett kép.⁹¹ A legénységet föld kunyhókban,⁹² még a tiszteket nagy kőépületekben helyezték el.⁹³ A táborba kerültek birodalmi német és török, kisebb létszámban bolgár foglyok is. 1915-ben skorbut és kiütéses tifusz pusztított a tábor területén, amiben Martin Ferenc szerint 1500-an haltak bele.⁹⁴ Bodó a megérkezés után nagyjából egy hónappal, valamikor novemberben kezdte el írni a visszaemlékezést, amit később többször átszerkesztett, majd végül kiadott. 1915. december 19-27. között a táborban tett látogatást a magyar vöröskereszt részéről özvegy Rostyné Forgách Ilona grófnő, akit Brandstup dán ezredes kísért.⁹⁵

A táborban a mozgási lehetőségüket nagyban befolyásolta még a beosztásuk miatti sajátos helyzetük. Gyakran átjártak a legénységi táborrészre, hogy kapcsolatot tartsanak barátaikkal, beosztottaikkal, sorstársaikkal. Viszont, ez erősen átmeneti jelleget kölcsönzött a státuszuknak.

„Egyszer csak egy harsány hang megállított egy foglyot:

— *Können Sie nicht salutieren?* (Nem tud tisztelegni? a szerz. ford.)

A megállított nagyot bámult lehúzott hósapkája alól, melyben aviatikushoz hasonlított, zavartan összecsapta bokáját s kényszeredetten tisztelgett. A harsány hang tulajdonosa ekkor lehajtotta gallérját, ahonnan alezredesi disztinkciók tündököltek elő. Az áldozat még egyszer, most már feszesen tisztelgett. Az alezredes mérgesen ráripakodott:

— *Sind Sie ein Offizier?* (Maga tiszt?)

— *Nein!* (Nem)

— *Alsó eine Mannschafsperson?* (Maga közkatona?)

— *Nein!* (Nem)

Az alezredesnek majd leesett az álla a csodálkozástól:

— *Nein? Was sind Sie denn, zum Teufel?* (Nem? Akkor mi a fene ön?)

⁸⁹ STESSEL, 1925. 3.

⁹⁰ Részletesen lásd: STESSEL, 1925.10-11.

⁹¹ Lásd: 7. számú képmelléklet

⁹² Lásd: 8. számú képmelléklet

⁹³ Lásd: 9. számú képmelléklet

⁹⁴ MARTIN, 2001. 165.

⁹⁵ SZÖLLÖSI, 1916. 518-519.

— *Kadett!* (Kadét!)

Az odasereglett foglyok kuncogva ugrottak széjjel, hogy a magasrangú tiszt meg ne lássa őket.

A legtöbben már csak távolabbról hallották a törzstiszt kemény szavát:

— *Abtreten!*”⁹⁶ (Lelépni!))

A visszaemlékezésekben során egy pozitív, élményekben gazdag időszak tárul az olvasó elé. A szerző ritkán és akkor is csak rövid ideig érezte magát fogolynak a memoár alapján, mindannak ellenére, hogy jelentősen csökkent a mozgási lehetősége a katavi vagy az ufai táborhoz képest. Ez valószínűleg a sok és színes szabadidős lehetőségeknek volt köszönhető, így akár nyáron, akár télen el tudta tölteni az idejét és köszönhetően a sok összetárt ember kreativitásának, a monotonabb időszakokat hamar megtudták törni valamilyen új ötlettel, hírrel, történettel. Ebből az időszakból származó leveleit közölte a már többször idézett Magyarország nevű hetilap.⁹⁷ A visszaemlékezéssel ellentétben, a levelek röviddel az események után keletkeztek. Ezekben arról számolt be, hogy jó egészségnek örvend és többször könyveket kér, részben maga, részben diákjai számára.

d. Krasznajarszk 1917 – 1920

A mindennapokon nem változtatott az első világháború eseménytörténetből jól ismert ütközetek, vagy diplomáciai történések. Azonban, a háború hatása, a fronton bekövetkezett orosz vereségek, a hátszág egyre romló helyzete viharos gyorsosággal hatottak vissza a krasznajarszki foglytáborra a következő évtől kezdve. Az 1917-es forradalom után átalakult a cári Oroszország. A hatalomra került bolsevik párt, Lenin vezetésével béketárgyalásba kezdett.⁹⁸ A háború végének hatására a tábor képe is átalakult 1918 januárjában. Az őrség a következő hónapban eltűnt,⁹⁹ a tábor őrzését néhány hétig nem látták el. A frontról hazatérő és a még kiképzés alatt lévő katonák rendezetlenül, fegyverüket megtartva kóboroltak a vidéken. Felügyelet nem lévén, a rabok szabadon sétálhattak a táboron kívül. A szerző leírása szerint, amikor a breszt–litovszki béke híre eljutott a táborba, mindenki készülődésbe kezdett. „egyszerre forróvá tette talpunk alatt a tábor földjét.”¹⁰⁰ Azonban az orosz parancsnokság nem gondoskodott a hazaszállításról. Mivel nem volt semmilyen szervezet, hatóság amelyik ezt koordinálta volna, a bátrabb rabok saját gondolataik alapján indultak útnak, jó esetben vonattal, rosszabb esetben gyalogszerrel a vasút mentén, jellemzően 2-3 fős csoportokban. A szerző is gondolkodott a szökésen, *(sokat töprengtem magamban, gyávának neveztem magamat, hogy*

⁹⁶ BODÓ 1940. 70 – 71.

⁹⁷ MAGYARORSZÁG, 1916. 9.

⁹⁸ NÉMETH 2005. 159.

⁹⁹ GRÓB, 1927. 93. Grób szerint február 16-án.

¹⁰⁰ BODÓ, 1940. 159.

*annyi példa után nem merek nekivágni Szibériának.)*¹⁰¹ Erős honvágya volt, de a bizonytalanság elriasztotta.¹⁰² A környékre viszont gyakran kijárt sétálni, meglátogatta azt a helyet, ahol a hadifogoly egy ólombányát sejtett, a helyi legenda szerint ide a politikai elítélteket vitték dolgozni. Csalódottan konstataálta, hogy nem talált ott semmilyen bányát. Bodó Jenő egyik kedvelt időtöltése lett a Jenyiszej mentén sétálgatni.¹⁰³ Itt tudott lelkileg feltöltődni, illetve az itt töltött idő alatt készült fel az óráira.

Március 7-től viszont újra őrség vette körül a tábor, amelynek a vezetője egy Weinmann nevű lett kommunista volt.¹⁰⁴ Az új megszálló hatalom ugyanúgy hadifoglyoknak tekintette őket, mint egykor a cári kormányzat. *„Pedig, sajnos, újra szabályszerű foglyok lettünk, legfeljebb nem őriztek bennünket olyan szigorúan, mint a cári időben.”*¹⁰⁵ A szökések száma innentől drasztikusan csökkent, az elfogott szökevényeket bebörtönözték, így a hazatérésnek megszűntek a reális esélyei addig. Ezen az sem hozott változást, hogy június 19-ről 20-ra virradóan a tábor és a környék a fehérek kezébe ment át.¹⁰⁶ A fehér időszak alatt a tábor belső élete változott meg drasztikusan, bár hadifogolyként kezelték őket, a munkaerőhiány miatt bevonták a tábor a mindennapi használati cikkek termelésébe. Ezek értékesítése véget, igazolványokat bocsájtott ki a kormányzat, adott távolságra (jellemzően valamelyik nagyobb településig), amivel ezen személyek elhagyhatták a tábor.

1920 januárjában került újra vörös kézbe Krasznójarszk. Az egykori fogva tartóik, a szibériai orosz ezred tagjai immár rabokká váltak, magukkal hozva a kiütésest tífuszt. A tábor elhagyása immár nem lehetőség, hanem kényszer lett, így néhány társával alkalmat kerestek a szökésre. Erre március elején jött el az alkalom, amikor egy Rigából érkezett, balti német, akiről több információt nem írt le a szerző, munkásokat toborzott a hajójára.

e. Barnaul

Innen négy társával megszökött május 10-én,¹⁰⁷ és nyugatra indultak. Ez a miliő gyökeres megváltozását jelentette, hiszen az elmúlt négy és fél év során korlátozott volt a mozgása. A hadifogolytáboron kívülre csak alig egy hónapon keresztül jutott ki, akkor sem hagyta el Krasznójarszk környékét. A hazaút közben viszont át kellett szeljük Oroszországot, ráadásul közben rejtőzködniük kellett. Mivel a szovjetek tiltották a hadifoglyok egyéni hazautazását, rendkívül ki volt szolgáltatva egyrészt a helyi lakosság jóindulatának, másrészt a magyar

¹⁰¹ BODÓ, 1940. 159.

¹⁰² BODÓ, 1940. 160.

¹⁰³ BODÓ, 1940. 165.

¹⁰⁴ GRÓB, 1927. 94.

¹⁰⁵ BODÓ, 1940. 165.

¹⁰⁶ STESSEL, 1940. 190.

¹⁰⁷ BODÓ, 1930. 16.

kommunistáknak.¹⁰⁸ Különösen a tiszteket keresték, hiszen bennük a népi demokráciát elnyomó burzsoázia tagjait látták. Mind az élelmük, mind az útvonaluk, mind az, hogy rejtőzködniük kellett vagy nem, attól függött, hogy a hatóságok helyi emberei elhitték nekik,¹⁰⁹ hogy nem tisztek és nem szökésben vannak, hanem engedéllyel keltek útra. Sokan próbáltak igazolványokat hamisítani, ezzel is biztosítva a szabad átjutást. Ebben az időszakban számos hadifogoly csoport szökött még meg, a tőlük kapott információk sokszor legalább annyit segítettek a hazajutásban, mint ahányszor félre vezették őket. Amikor csak lehetett, törekedtek arra, hogy vonattal menjenek.¹¹⁰ A hírekből és másoktól megszerzett információk alapján, a veszélyesebbnek tartott állomások, városok előtt igyekeztek leszállni, hogy elkerüljék az ellenőrzést.¹¹¹ A települést megkerülve az éjszakát elhagyatott helyen töltve próbálták meg kicsúszni a helyi kommunista erők markából. Krasznajarszk – Acsinszk – Bogotol – Taiga – Novo-Nikolajevszk útvonalon haladtak nyugatra, amikor az utóbbi településen el nem kapták őket. A szökést nagyban nehezítette, hogy még mindig az egykori egyenruháikat hordták, azok cseréjére Krasznajarszk elhagyása óta nem nyílt lehetőségük. *„A csukaszürke ruhának pillanatok alatt megvolt a hatása. „Hé, elvtársak, hová szöknek? „Kiszállni, elvtársak!” és hasonló mondatok hangzottak felénk s súlyos katonalépések közeledtek kocsinkhoz.”*¹¹² Ahogy más szökevények, tartósan Bodóék se tudtak beolvadni az utazóközönségbe.¹¹³ A monarchiás csukaszürke árulkodó jel volt mindenhol. Mivel Krasznajarszkban a ruházatukat elkobozták a polgárháború alatt, a lakosságtól pedig nem tudtak szerezni, mert nekik is szükségük volt minden ruhadarabra, nem volt lehetőségük civil ruhában utazni. Így több alkalommal is lebuktak, de a fiatal magyar vörös katonákat mindig meg tudták győzni, hogy tovább engedjék őket.

Azonban Novo Nikolajevszkbe érve, belefutottak egy komiszárba. A komiszárok ideológiai képzésen estek át, általában motiváltak voltak abban, hogy eredményt mutassanak fel, mivel így számíthattak előmenetelre. A velük való találkozás tehát súlyos következményeket rejtett magában. *„Már délre járt az idő, már ráfutott vonatunk az Ob ósdi hidjára, mikor összedugtuk fejünket s a nikolajevszki tisztlezárásokra s a hallomásból ismert barnauli jó élelmezési viszonyokra való tekintettel azt sütöttük ki, hogy Barnaulba megyünk. Mihelyt a vonat megállt, én közöltem ezt a parancsnok elvtárssal s hozzátettem, ezzel*

¹⁰⁸ BODÓ, 1930. 20.

¹⁰⁹ BODÓ, 1930. 30.

¹¹⁰ BODÓ, 1930. 14.

¹¹¹ BODÓ, 1930. 16.

¹¹² BODÓ, 1930. 31.

¹¹³ U.o.

dokumentálni akarjuk, hogy nem gondolunk a szökésre, mert íme a fővonalról, a szökés egyetlen útjától délre megyünk háromszáz versztre. A parancsnok, bár utasítása szerint a Cseká-nak (rögtönítélő bíróság, a hadifoglyok réme) kellett volna minket átszolgáltatnia, beleegyezett.”¹¹⁴ Bírósági tárgyalás, börtön vagy legrosszabb esetben kivégzés elé nézhettek volna, ha visszaviszik őket. Egyértelműen ki voltak szolgáltatva a vörösöknek, ugyanakkor az, hogy ők jelölhették meg, hova szeretnének tovább menni, mutatja, hogy több lehetőségük volt, mint amikor áthelyezték őket egyik táborból a másikba 1915-ben.

Így kerültek el a következő állomásra, Barnaulba. A barnauli hadifogolytábor nagy területen helyezkedett el, de összességében jóval kevesebb ember befogadására szolgált, mint a krasznnojarszki. 1915 tavaszán több mint 5000 hadifoglyot helyeztek el a táborban.¹¹⁵ A létszám 1919-re sem sokat változott,¹¹⁶ az összetétel ellenben igen. Ugyanis kezdetben osztrák – magyar, német és török foglyokat helyeztek el itt. Azonban 1919-re a törököket már haza szállították, sok birodalmi német is nyugatra indult, Barnaul magyar legénységének egy része pedig, Kapitány Gyula vezetésével beállt vörös katonának.¹¹⁷ A tábor kisebb voltának egyik lenyomata az is, hogy mindösszesen egy kulturális eredményről, egy cigány tisztizenekar megalakulásáról ír a szakirodalom.¹¹⁸ A település a polgárháború korai szakaszában a vörösök irányítása alá került, így elvesztette hadifogolytábor jellegét, és elosztó, utánpótlási központtá vált. Így mire Bodó Jenőék megérkeztek, alig párszáz fős állandó lakosságot találtak itt. Mivel a hely komoly kommunista központ volt, a kérdezősködők elől személyazonosságukat elrejtették, azt mondták Irkutszkból jöttek és önkéntesként vonultak be a háborúba.

Minden nap ott lebegett a fejük felett a félelem, hogy akár egy krasznnojarszki ismerősük által is lelepleződhetnek, „*A táborban való első napjainkat a kommunistákkal való közeli élet nagyon nyugtalanította. Rettegtünk a felfedeztetés gondolatától, amelynek biztos börtön volt a következménye.*”¹¹⁹ A hadifoglyok egymás iránti szolidaritása azonban továbbra is kitartott. Egyik idősebb fogoly társuk, aki segítette a beilleszkedésüket, rájött a titkukra. „*Itt hamarosan észrevette Keszi bácsi, hogy mi magasabb iskolázottsággal bírunk; kérdezősködéseire be is vallottuk, amit ő úgy is sejtett, hogy tiszték vagyunk. Azokban titkunk becsületes, úri magyar szívbe került s ott is maradt.*”¹²⁰ A tábort elhagyhatták, és gyakran érintkeztek a civil lakossággal, amire az elmúlt 3–4 év során nem nyílt lehetőségük ilyen gyakran. Ugyanakkor a

¹¹⁴ BODÓ, 1930. 33.

¹¹⁵ BAJA – PILCH, 1930. 74.

¹¹⁶ BAJA – PILCH, 1930. 408.

¹¹⁷ BAJA – PILCH, 1930. 361.

¹¹⁸ BAJA – PILCH, 1930. 108.

¹¹⁹ BODÓ, 1930. 36.

¹²⁰ BODÓ, 1930. 40.

meglévő félelmét a szerzőnek Vasziljeva¹²¹ tovább erősítette, amikor közölte vele, hogy a helyzete mennyire instabil.¹²² Így amikor november 14-én új transzport érkezett Barnaulba, 2 társával együtt megszöktek és elindultak újra nyugatra, az ismeretlenbe, a bizonytalanságba.¹²³

f. Szmolnij

A Barnaul – Novo-Nikolajevszk – Omszk – Jekatyerinburg – Vologda vonalon jutottak el az egykori cári fővárosba. Petrográdba december 3-án futottak be,¹²⁴ abban a reményben, hogy hamarosan elérik a finn vagy az észti határt. Az átmenetinek gondolt megállóból végül 276 nap kényszerű tartózkodás lett. A finn határt a visszaemlékezők szerint erősen őrizték a szovjet csapatok, ennek egyik oka Finnország nem olyan régen fegyverrel kivívott szabadsága miatt lehetett.¹²⁵ További fontos szempont volt, hogy a finn határ kiváló adottságokkal rendelkezett a csempészek számára, akik Szovjet – Oroszországba leginkább hiánycikkeket csempészték be, kifelé pedig értékes művészeti alkotásokat, illetve megfelelő összegért cserébe, szökevényeket vittek ki. Ennek kontextusában érthető, hogy Bodó Jenő miért vállalkozott volna inkább erre, a kemény tél, a lebukás esetén biztos börtön dacára, minthogy bemegy a pártközpontban, ahol szintén a fogság sokkal közelebbi rémképe fenyegette.

*„Egyik reggel aztán feltettem magamban, hogy bemegyek az oroszlankekre s nekivágtam a régi osztrák-magyar követség palotájának, mely a Szergejevskaja ulica 10. számú háza volt. Itt vertek tanyát a magyar kommunisták, kik közül kettőnek, u. m. Grósznak és Káldornak rettegett híre volt.”*¹²⁶ A pártirodán, a várakozásokkal ellentétben segítőkészek mutatkoztak és új munkahelyre helyezték.

Új szállása és egyben munkahelye a Szmolnij nevű, egykori leánynevelő intézetben volt, ahol kezdetben favágóként helyezkedett el. A krasznojarszki hajógyárban szerzett másodosztályú favágói papírjainak köszönhető az állását. Később, amikor már ezen munkájára nem tartottak igényt, bútorthordó munkásként kereste kenyerét. Az épület a mai napig megtalálható,¹²⁷ a három szárnyas klasszicista stílusú palota 1808-ben készült el. Az épületben került megrendezésre a II. Összoroszági Szovjetkongresszus, itt volt Lenin dolgozószobája

¹²¹ Egy egykori cári tábornok lánya, írnokként dolgozott a Gubeváknál (kormányzósági központ). Gyakran találkoztak Bodó Jenővel, aki saját bevallása szerint szerelmes volt belé és megfordult a fejében, hogy letelepedik vele.

¹²² BODÓ, 1930. 54.

¹²³ BODÓ, 1930. 56.

¹²⁴ BODÓ, 1930. 61.

¹²⁵ NÉMETH 2005. 125.

¹²⁶ BODÓ, 1930. 67.

¹²⁷ Lásd: 11. számú képképmelléklet

is, amíg a kormány Moszkvába nem költözött.¹²⁸ Szabadidejében gyakran elhagyta a Szmolnijt. Munkája miatt igazolvánnyal rendelkezett, így a hatóságok felé igazolni tudta magát.

g. Kresztyi

1920 március 20-án váratlanul bebörtönözték. A Kresztyi börtön ma börtönmúzeumként működik, nevét kereszt alakjáról kapta.¹²⁹ Bár a visszaemlékezés alapján nem lehet tudni az okát, de a letartóztatásra alig pár nappal a kronstadti matrózlázadás¹³⁰ után került sor. A felkelés következtében a finn határt lezárták, így a szökésről egyelőre szó sem lehetett. A lázadásban nem vettek részt hadifoglyok, így bár az események egymásutániséga arra mutatna, valószínűleg nincs összefüggés a letartóztatás és a történetek között. *„Lassan-Iassan begyülekeztünk mind. Nemcsak mi, a Szmolniban alkalmazottak kaptunk idézést, hanem a városban dolgozó többi hadifoglyok is. (...) belépett Grósz elvtárs, egy görbe orrú magyar zsidó, s egy pódiumon elkezdett valami névsort olvasni. (...) Névsorolvasás közben gyanús emberek váltak még gyanúsabbá előttünk. (...) Azokat, akikről kétségtelen volt, hogy nem tiszték, elbocsájtották. (...) Rá pár pillanatra Grósz elvtárs kijelentette, hogy le vagyunk tartóztatva.”* Az idézett részből kihagyott sorok leginkább olyan részletek (*Régi ismerősök találkoztak itt*), amik éppen azért maradtak meg neki, mert a lebukás pillanata mélyen rögzült az emlékezetében. Valószínűleg a CSEKA munkája nyomán került összeírásra az a névsor, amin a tiszték nevei szerepeltek. *„Ezt is, meg egy másik zsidó vallású tisztet is elbocsátott Grósz. Persze egyszerre kinyílt a szemünk. Most értettük meg, hogy miért jártak ezek oly sokat a Szergejevskájára.”*¹³¹ Bodó Jenő tehát összefüggést talált a zsidó katonák és a többségében zsidó származású magyar kommunisták között.

Végül a magyar népbiztosokért cserébe engedték ki őket. Moszkvai útjuk maga volt a szabadság a börtönben eltelel hónapokhoz képest. Az utazás során azonban érezhető, hogy a szerző annyira megtört a börtön alatt, hogy az újra megnövekedett szabadságát is csak nehezen tudta élvezni. Hazaútja a Moszkva – Szebzsr – Riga – Kovnó – Stettin – Berlin – Lipcse – Regensburg – Passau – Linz – Bécs – Csót – Budapest útvonalon történt. November 17-én immár szabad emberként térhetett haza szeretteihez.

¹²⁸ Szmolnij Intézet, Wikipédia https://hu.wikipedia.org/wiki/Szmolnij_Int%C3%A9zet (2024.08.07.)

¹²⁹ Lásd: 12. számú képmelléklet

¹³⁰ A felkelésre március 1. és március 17. között került sor. A matrózok elvi célja a valódi szocializmus bevezetése volt. A motivációik között szerepelhetett a rossz ellátás, a harcokba való belefásultság is. <https://hu.wikipedia.org/wiki/Kronstadt> (2024.09.22.)

¹³¹ BODÓ, 1930. 95.

2) Ellátás és munka

a. *Katav*

Útjuk során egyértelművé tették számukra, hogy a kadétok a cári hadseregben nem számítanak tisztnek („*kadet nyet aficer*”),¹³² így legénységi állományba kerültek. Ehhez további adalékként, fizetést sem kaptak, valamint a tisztektől elválasztva, a táborban étkeztek, amíg azokat a közeli városba vitték be ebédelni. Így számos tárgyat bocsájtották áruba, hogy kiegészítsék az élelmezésüket. A leggyakrabban kását kaptak, amely ízetlen volt. A tiszteknek a munkavégzést rendelet tiltotta, így csak a nekik adott pénzből tudtak a helyzetükön segíteni, ami azonban elégtelennek bizonyult. „*A legénységet fegyelmezzük meg,*”¹³³ szerepelt a táborparancsnoktól kapott utasításban a mondat, ami arra enged következtetni, hogy a magasabb beosztású személyek nem foglalkoztak a legénységgel.

b. *Ufa*

Mindennap tehettek sétákat és ellátogathattak a közeli boltba, ahol az immár kijáró tiszti fizetésüket elkölthették.¹³⁴ Összességében Bodónak hiányzott a természet, megjegyezte, hogy „*bántott bennünket a zaj, mely a városból ide beszűrődött*”,¹³⁵ ami elől el volt zárva, de az interakciók sokasága pozitívan hatott rá. Miután átkerültek az orosz laktanyába üzlet hiányában, rá voltak utalva az ott kapott ételre, így kevésbé változatosan tudtak étkezni. Hiányzott a kávé, a dohány, a cukor és az alapanyagok a főzéshez. Negatívabban értékelte a szerző az itteni helyzetüket, a korábbiaknál ezen tényezők megromlása miatt.

c. *Krasznojarszk 1915 - 1916*

A foglyok ellátásáról az orosz fél gondoskodott. Három étterem is működött a tábor területén, amiket kezdetben az oroszok, majd a foglyok üzemeltettek.¹³⁶ Ruházkodásuk azonban nem volt megszervezve, a hadifoglyok saját pénzen vásároltak maguknak téli öltözetet. Martin Ferenc bundákat, szőrmés csizmát vett a nagy hideg miatt.¹³⁷ Hasonlóan járt el Rónai Ernő is, aki hosszú, bokáig érő orosz katonaköpenyt és kozákkucsmát vett a hideg ellen.¹³⁸ Összességben viszont az eltelt idő egyre rosszabb hatással volt az ellátásukra, így egyre több személy volt kénytelen áruba bocsájtani személyes tárgyait, haza szánt souvenirjét. A város lakossága, valamint az őrség pedig mindenhol kiváló vevőnek vagy eladónak bizonyult.¹³⁹ A

¹³² BODÓ, 1940. 76.

¹³³ BODÓ, 1940. 65.

¹³⁴ BODÓ, 1940. 43.

¹³⁵ BODÓ, 1940. 37.

¹³⁶ STESSEL, 1925. 70-71.

¹³⁷ MARTIN, 2001. 165.

¹³⁸ RÓNAI, 1940. 173.

¹³⁹ BODÓ, 1940. 133.

kereskedelemre a tábor kerítésénél, vagy az örök közvetítésével került sor. A legkedveltebb behozatali cikkek a ruhák, élelmiszerek és a használati tárgyak voltak. Ezen kívül a táboron belül is folyt a kereskedelem, leginkább élelmiszerek és mindennapi használati tárgyak cseréltek gazdát, hol barter alapon, hol pénzért. Alapvető élelmiszerek árak a következők voltak 1915 nyarán: „*Két liter forralt tejért öt kopeket, tojásért félkopeket, cukorért fontonként (negyven deka) tizenkét kopeket fizettünk. Hallottuk, hogy egy püd (16 kg.) búza négy kopekbe került.*”¹⁴⁰ Sajnos később a szerző már nem írt le konkrét árakat, csak azt, hogy húsz vagy harmincszor több, mint egykor. Függetlenül attól, hogy valóban ennyivel drágult, vagy sem, a megjegyzések azt tükrözik, hogy a szerző így emlékezett vissza, tehát nagyon drasztikusnak élte meg a drágulást. 1916 nyarán, egy könyv még 2-3 rubelért,¹⁴¹ 1917-re már 7-ért cserélt gazdát.¹⁴² A háború első két évébe még olyan különlegességek is bejutottak a táborba, mint a torta, a pezsgő, de 1916 nyarán 1 rubelért egy medvebocs is.¹⁴³ Az árak hirtelen emelkedését jól mutatja a szerző két megjegyzése. „*Nekünk az ötven rubel havi fizetésből telt mindenre.*”¹⁴⁴ Ezt 1916 tavaszán írta, amíg a következőt 1917-ben „*...a havi 50 rubel fizetés lassanként elégtelennek bizonyult.*”¹⁴⁵ Ebből is jól érzékelhető a rubel inflálódásának nyoma az emlékezetben. A legnagyobb probléma a legénység soraiban volt. „*Ezenkívül külön támogattuk az ezredbeli legénységet is. De mi volt ez? Egy csepp ital a szomjúságtól elgyötört betegnek...*”¹⁴⁶ A korábban látottak mentén, itt is újra megfigyelhető, hogy a magasabb beosztású személyek sok esetben nem voltak tisztában a tisztitáboron kívüli körülményekkel, ellentétben a kadéttal. „*De a magasabb orosz parancsnokság (...) azt gondolta, hogy fellázítjuk a legénységet, ha segítyezük, vagy ha érintkezünk vele. Ezért szándékosan verték az éket a fogoly, tisztek és a fogoly legénység köze, s mindenképpen akadályozták az érintkezést.*”¹⁴⁷ A tiltás ellenére, főleg a fiatal tisztek továbbra is érintkeztek az állományukkal. Ebből a szempontból a hivatásos vagy idősebb tisztek lehetőségei szűkültek, hiszen a két tábor szétválasztása után csak a kadéttal voltak azok, akik egyenruhája és a kora is hasonló volt a fiatal legényekhez, így feltűnés nélkül át tudtak szökni hozzájuk.

¹⁴⁰ BODÓ, 1940. 31.

¹⁴¹ BODÓ, 1940. 73.

¹⁴² BODÓ, 1940. 85.

¹⁴³ BODÓ, 1940. 96.

¹⁴⁴ BODÓ, 1940. 88.

¹⁴⁵ BODÓ, 1940. 120.

¹⁴⁶ BODÓ, 1940. 80.

¹⁴⁷ BODÓ, 1940. 123.

d. Krasznajarszk 1917–1920

A már említett többszöri hatalomátvétel jelentősen rontott az ellátásukon. Így a sokszor elmaradozó és már elégtelen tiszti fizetésüket kiegészíthették a dolgaik eladásával, és gyártásával. Erre azért nyílt lehetőségük, mert az új rendszernek nagy szüksége volt minden fajta ipari termékre. Ez a tevékenység jó hatással lehetett a szerzőre, mert a visszaemlékezése alapján minden idejét a gyártás, kereskedés, ötletelés kötötte le, nem kínoztá annyira a fogság, nem volt ideje a helyzetének romlásán elmélkedni. Megindult a kereskedelem és az egész tábor egy iparteleppé változott.¹⁴⁸ A szerző hosszan sorolja, miket készítettek a hadifoglyok a tábor területén.¹⁴⁹ Ő maga két barátjával például kezdetben gyermekjátékot, fogport¹⁵⁰ később kaleidoszkópot¹⁵¹ készített. Ezen tevékenységek során hol kisebb haszonra, hol tetemes veszteségre tettek szert a benne résztvevők, de a táborbeli sikeresebb vállalkozók rövid idő alatt komoly vagyonokat halmoztak fel, amelyek korábban nem látott pénzköltést hoztak.¹⁵² Ezt a paradox helyzetet csak úgy tudjuk megérteni, ha figyelembe vesszük, hogy a tábor lakossága olyan koncentrált munkaerőt jelentett, amivel a Kolcsak uralma alatt lévő nagyvárosok versenyezhettek csak. Viszont ezen települések munkásságára jelentősen hatottak a kommunista eszmék, így ők megbízhatatlannak bizonyultak. A hadifoglyok ellenben a kilábalás lehetőségét látták a munkában, hiszen így ki tudták egészíteni a fizetésüket.

A már-már idillikusnak tűnő időnek július 30-án este szakadt vége, amikor fellázadt a tábort őrző orosz ezred legénysége.¹⁵³ „*A cseh légiónak a krasznajarszki fogolytáborban is magyar vér kellett.*”¹⁵⁴ A fentebb idézett szöveg az 1919 augusztus elsején és másodikán a hadifogolytáborában lezajlott kivégzésekre utal. Az összecsapásnak a megérkező cseh csapatok vetettek véget, akik a felkelést felszámolták és utána a résztvevő orosz legénység tagjait haditörvényszék elé állították, majd agyon lőtték.¹⁵⁵ Viszont, mivel néhány résztvevő a tábor területén rejtőzött el, a cseh csapatok ott is kutatást végeztek. A csehek, a visszaemlékezők szerint tévesen, de a magyarokat találták felbújtónak.¹⁵⁶ Az eljárás végén az ún. *Magyar szövetség*, egy 1918 februárjában alakult¹⁵⁷ kulturális egyesület néhány tagját szocializmus pártolásával és a cseh állam elleni hangolással vádolták meg. Ennek következtében 17 személyt

¹⁴⁸ GRÓB, 1927. 155.

¹⁴⁹ BODÓ, 1940. 189.

¹⁵⁰ BODÓ, 1940. 183.

¹⁵¹ BODÓ, 1940. 175.

¹⁵² BODÓ, 1940. 194.

¹⁵³ TAKÁCS, 2012. 165-166.

¹⁵⁴ BODÓ, 1940. 214.

¹⁵⁵ TAKÁCS, 2012. 165-166.

¹⁵⁶ FILEP 2020. 7.

¹⁵⁷ GRÓB, 1927. 160.

kivégeztek.¹⁵⁸ Bodó Jenő maga is szemlélője volt az eseményeknek, a kivégzett személyekről név szerint, egyesével megemlékezett és értelmetlennek látta a halálukat.¹⁵⁹ A tábor lakóit megtörték az erőszakos események. Amíg a cseh csapatok bűnösnek, ők ártatlannak tartották kivégzett bajtársaikat.

A tábor elfoglalása után Bodó lehetőségei jelentősen beszűkültek. A hadifogolytáborban működött egyfajta hierarchia, érintkezési keret, amiben mindenkinek volt bizonyos feladata, kötelezettsége. Amennyiben ezek teljesültek, a tábor működött. Eddig ezek között kellett gondolkodnia, azonban a bolsevik hatalomátvétel óta minden eddig ismert keret, biztonság felbomlott. A közösségi élet megszűnt („*A kommunizmus beálltával a fogolytábor megszűnt kulturváros lenni.*”)¹⁶⁰ és a fizetés elmaradt, a cári és a Kolcsak pénzt annullálták („*Egyszerre koldusok lettünk ismét mind-annyian.*”¹⁶¹), ezáltal a ruházat és az élelmiszerek beszerzése is gondot jelentett. A vörösök megérkezése után, kötelezővé vált a munka, így Bodó is elhagyta a tábort. A városi kikötőben kellett ács feladatokat ellátniuk, ami során Bodó másodosztályú ács igazolványt szerzett.¹⁶²

e. Barnaul

A korábban már leírt módon érkezett meg a szerző Barnaulba. Itt a munkába temetkezett, ami jót tett az itteni lehetőségeinek, hiszen rövid idő alatt ő volt a felelős Barnaul és a közelében fekvő települések élelmiszerellátásnak megszervezéséért. Hirtelen előmenetelére a már említett szervezői és nyelvi képességei a magyarázatok, ugyanis a táborban kevés volt a megfelelő tapasztalatokkal rendelkező személy. Már a megérkezésük előtt a tiszteket összefogdosták és elszállították Novo – Nikolajevszkbe,¹⁶³ az eredeti legénység pedig vagy beállt a kommunista pártba, így jelentős részüket átvezényelték máshová, vagy megszökött. Az ide szállított személyek nagyrésze a környéken elfogott, jellemzően keletebbre fekvő hadifogolytáborból való szökevény volt.¹⁶⁴ Emellett, aratásra nagyszámú idénymunkás érkezett a kormányzóságba, akik nagy részét szintén a Bodóéknak kellett élelmezniük. Így a gyakorlatban a Barnauli hadifogolytábor állami elosztó központként és raktárként működött. A nagy létszámú, szervezetlen tömeg beáramlása komoly fejtörést okozott a raktárosoknak, hiszen sokan mindenféle igazolás nélkül, alanyi jogon próbálták meg felvenni az idénymunkásoknak szánt élelmiszereket. Így sokszor előfordult, hogy valamely személy felvette az adagját, odébb állt,

¹⁵⁸ TAKÁCS, 2012. 165-167.

¹⁵⁹ BODÓ, 1940. 213-214.

¹⁶⁰ STESSEL, 1940. 213.

¹⁶¹ GRÓB, 1927. 207.

¹⁶² BODÓ, 1930. 13.

¹⁶³ BODÓ, 1930. 43.

¹⁶⁴ BODÓ, 1930. 37.

és néhány településsel arrébb megint felvette ugyan azt az adagot, majd visszatért Barnaulba és másnak kiadva magát újra követelte a jussát.¹⁶⁵ A betakarítási idény lezárultával, azonban problémák jöttek elő. A helyi pártszervek vezetésében csere történt, a tábor parancsnokát is leváltották, az új vezető pedig kimutatást kért a tábor raktáraiban tárolt élelmiszerekről. Mivel a nyár alatt az volt az utasítás, hogy mindenkit lássanak el, jelentős hiány alakult ki. Arra számított, hogy ezért felelősségre vonják, így további motivációja volt az tova állásra.

f. Szmolnij

Petrográdba érkezése után a Transzbalt nevű hajón helyezték el,¹⁶⁶ ahol egyetlen feladatuk volt, fűteni a hajót. Az étellemezésük viszont pocsék volt, egy nap mindösszesen egyszer kaptak főtt ételt, a tél beálltával a munka is nehezebb lett, mert a hidegben a nehéz fizikai munka megviselte a szervezetüket. Egyetlen kiútként a magyar kommunista párt irodája kínálkozott, ahonnt kiközvetíthették más munkára. Ezen esetben viszont személyesen kellett ott megjeleni.¹⁶⁷ „Az a gondolat, hogy bemenjek a magyar szovjet irodájába, ahol szinte vadásznak az intelligens emberre, olyan félelemmel töltött el, hogy szívesebben neki vágtam volna a szigorú tél dacára a finn határnak, ha akad utitársam.”¹⁶⁸ A kínzások, bebörtönzések híre elriasztotta őket attól, hogy bemenjenek a pártszékhelyre. A rettegett hírük miatt, a hadifoglyok féltek a magyar kommunistáktól. „De a nyomor leküzdette (sic!) velem a félelmet. Így végül bement a központba, ahonnt egy egykori leánynevelő intézetbe irányították.

A Szmolnijban töltött idejének a csúcsát az jelentette, amikor a helyi színházban játszott.¹⁶⁹ „Másnap reggel már élveztük új állásunk előnyeit, mert csak dél felé keltünk, u. i. két órakor tartották az első próbát. Mindenképpen kedvező volt új állásunk, mert két helyen is étkezhettünk. Délben a rendes étkezdében, kettőkor pedig a színházban.”¹⁷⁰ Nem véletlenül emelte ki a szerző, hogy kétszer is főtt ételhez tudott jutni. Ebből a mondatból ugyanis arra lehet következtetni, hogy ez különlegesnek számított. Korlátlanul oda mehetett, ahová szeretett volna, lehetősége volt a legjobb ételeket és italokat fogyasztania, nem kellett tartania a lebukástól, mert a színházigazgató védelmét élvezték és ő maga is teljes biztonságban érezte magát, napjai gondtalanul teltek.

¹⁶⁵ BODÓ, 1930. 46-47.

¹⁶⁶ BODÓ, 1930. 63.

¹⁶⁷ BODÓ, 1930. 67.

¹⁶⁸ U.o.

¹⁶⁹ BODÓ, 1930. 77.

¹⁷⁰ BODÓ, 1930. 79.

g. Kresztyi

Az eddigi jólét megszűnt. A visszaemlékezések egyértelműen legletargikusabb része az, amikor a szerző a Kresztyi nevű börtönbe volt.¹⁷¹ Egy cellába került barátjával Juhász Jenővel, akit Petrográdba érkezésükkor fogtak el. Az ellátmányuk borzalmas minőségű volt, ágyat sokáig nem is kapott. A börtönben Bodó lefogyott, skorbutban szenvedett¹⁷² az egészségtelen táplálkozástól. *„Délben megkaptuk kenyerünket, ami egy napra félfontban (18 dkgr.) volt megállapítva. Egy óra felé ordítás jelezte, hogy itt a leves, a napnak egyetlen étkezése. Ha jól tudom, dara-leves volt, amiben húsdarabok uszkáltak (sic!). Az eddigi orosz konyhán megedződve nem találtam rossznak. Négy óra tájban ismét nagy kiabálás verte fel a börtön folyosójának csendjét. Ilyen kiáltások hangzottak: francia kenyér, angol kenyér! Majd: sakk-kenyér, francia lekvár! stb. Értelmetlen bámulásomra Juhász megmagyarázta, hogy a szovjet a kuliurát előmozdítja itt a börtönben. Ugyanis aki valamilyen nyelvi tanfolyamra vagy a sakk-körbe beiratkozik, az hetenként bizonyos mennyiségű kenyeret és lekvárt kap. Juhász is tagja volt néhány ilyen tanfolyamnak, tehát rögtön elrohant. De szánalmas volt az az adag, amit itt a szellemi munkával lehetett keresni. Néhány tanfolyamért csak annyi kenyeret kapott Juhász, hogy azt egy pillanat alatt lenyelte.”* Bodó rendkívül megalázkodónak érezte, hogy a szellemi tevékenységért ilyen csekély jutalomban részesültek. Még bútorhordó munkásként elszörnyülködött azon, hogyan bánnak a vörös gárdisták az egykori főúri palotákkal, bútorokkal.¹⁷³ A szegényes választék és a kevés étel legyöngítette a szervezetüket, hamar teret engedve a betegségeknek. A börtönben elterjedt a skorbut a szegényes táplálkozás miatt. A betegség elkerülése adott számára célt. Csalánlevelet gyűjtött¹⁷⁴ a börtön udvarán, sakk-körbe járt,¹⁷⁵ míg mások akár a szemétdombról is összegyűjtötték a maradékot, hogy csillapítsák éhségüket.¹⁷⁶

3) Szórakozás és kommunikáció

a. Katav

Szórakozást tekintve az első két tábor nem kínált túl széles lehetőségeket. Ennek fő oka azok mérete volt. Katavba érkezésük még nyáron történt, így a szabadban töltötték az idejüket. *„Délután mi is asztalokat, padokat vertünk a földbe s estére kelve előkerült a kártya. Aztán mi is rárajzoltuk a társasjátékok vonalait az asztalokra. A faházak közt levő udvarokon a régebbi*

¹⁷¹ BODÓ, 1930. 96.

¹⁷² BODÓ, 1930. 108.

¹⁷³ BODÓ, 1930. 113.

¹⁷⁴ BODÓ, 1930. 106.

¹⁷⁵ BODÓ, 1930. 103.

¹⁷⁶ BODÓ, 1930. 106.

*foglyok főztek, tehát főztünk mi is, előszedve a hátizsákokból az utolsó tartalékot is.*¹⁷⁷” A kártyázás, olvasás, főzés az élet mindennapi részét jelentette. Azonban, volt lehetőségük levelet küldeni, hírt adni magukról és ez okozta a legnagyobb felüdülést számukra.¹⁷⁸ Sajnos ezen leveleket nem sikerült megtalálnom, de hogy megérkeztek, arról a Magyarország hasábján megjelent cikkből lehetünk biztosak.¹⁷⁹ Ufában ennél rosszabb körülmények vártak rájuk. „Éltünk minden különösebb cél, minden különösebb vágy nélkül. Mindennap meghánytuk a hadi helyzetet...”¹⁸⁰ A hadi helyzet megvitatásán túl az udvaron belüli sétálgatás jelentett még mindennapi elfoglaltságot, így a napjaik hamar monotonná váltak, ami fokozta a bezártság érzetét.

b. Krasznajarszk 1915 – 1916

Itt a hadifoglyok nagy létszáma megkívánta bizonyos közintézmények fenntartását, mint a fürdők,¹⁸¹ kórházak,¹⁸² tiszti étkezdék.¹⁸³ A tábori életnek fontos eleme volt a színház, amit a tisztek maguk alakítottak kik, ők adták a színészeket, a zenekart és a személyzetet is.¹⁸⁴ Itt olyan darabokat játszottak, mint a Iglói diákok¹⁸⁵ vagy a Tatárjárás¹⁸⁶. A testőr című Molnár Ferenc darabban, a főszerepet Záthory Kálmán, a női szerepeket pedig Kerner Imre és Lengyel József játszották.¹⁸⁷ Persze olyan német klasszikusok is sorra kerültek, mint a Faust.¹⁸⁸ A színház kinevelte a maga tehetségeit, hírességeit. Külön érdekességet jelentettek a női szerepeket játszó színészek, akik egyéni tehetségükkel messze kiemelkedtek a tábor egyszerű lakói közül, ahogy arról Rónai Ernő is megemlékezett memoárjában: „A női szereplők később annyira beleélték magukat szerepükbe, hogy a színházon kívül is primadonnáskodtak. Hódolójuk is akadt bőven, kik valósággal elkényeztették kedvenceiket. A leghevesebb és legbőkezűbb gavallérok a török tisztek voltak, kik elhalmozták minden jóval kedvenc primadonnájukat. Legnagyobb sikerei Magda főhadnagynak voltak, kinek minden mozdulata és a hangja is tisztára nőies volt.”¹⁸⁹ A hadseregek hagyományos alá – fölé rendeltségi viszonyát felborította ez a rajongás. A hadifoglyotáborban ebben az esetben is megfigyelhetővé vált, hogy a rendfokozatok háttérbe

¹⁷⁷ BODÓ, 1940. 15.

¹⁷⁸ BODÓ, 1940. 117-118.

¹⁷⁹ MAGYARORSZÁG, 1916.9.

¹⁸⁰ BODÓ, 1940. 43.

¹⁸¹ STESSEL, 1925. 48-51.

¹⁸² STESSEL, 1925. 35-40.

¹⁸³ STESSEL, 1925. 70-71.

¹⁸⁴ GAJDÓ, 2001. 781.

¹⁸⁵ Farkas Imre operettje, amit 1909-ben szerzett. A két világháború között film is készült belőle 1934-ben, György István rendezésében Jávör Pál, Gervay Marica és Z. Molnár László főszereplésével.

¹⁸⁶ Kálmán Imre Tatárjárás című operettjét 1908-ban szerezte.

¹⁸⁷ GAJDÓ, 2001. 781.

¹⁸⁸ 1832-ben Johann Wolfgang von Goethe által szerzett, halála után kiadott műve.

¹⁸⁹ RÓNAI, 1940. 150.

szorulásának az egyéni képesség az oka. Tehát, egy magasabb beosztású főtiszt kisebb presztízzsel rendelkezett, mint a nála alacsonyabb rendfokozatú, de valamilyen területen tehetségesebb beosztottja. Ez a tényező a megélhetésére is kihatott, hiszen egy körülrajongott primadonna számára a felmerülő anyagi, vagy bármilyen más problémát az őt körülvevő környezete is megoldhatta.

Fontos időtöltés volt még az olvasás és a nyelvtanulás is. Mivel sok náció volt kis helyre összezárva, és a könyveket is válogatás nélkül adták a hadifoglyoknak, ez a két folyamat kéz a kézben járt. A szerző leginkább német és magyar irodalmat olvasott és oroszul, franciául, finnül és végül törökül tanult.¹⁹⁰ Mindezekén túl, Bodó Jenő megemlékezett arról is, hogy akadtak olyanok, akik olaszul, lappul, mongolul, szanszkritül, japánul, norvégul, dánul, eszperantóul, svédül vagy gótul tanultak.¹⁹¹ A foglyok egymástól igyekeztek elsajátítani a tudást. Aki izgalmasabb, kevesek által beszélt nyelvre adta a fejét, leginkább csak a beszerzett irodalmi és nyelvtani könyvekre számíthatott. Megfigyelhető, hogy a nyelvismeret kitörési lehetőséget jelentett a foglyok számára. Itt elsődlegesen az orosz, a német és a török nyelvekre kell gondolni. A kommunikáció másokkal (legyen az akár az orosz őrség, vagy civil lakosság, vagy a német és más fogolycsoportok) olyan helyzetbe hozta az adott illetőt, aminek köszönhetően hamarabb jutott hozzá olyan információkhoz mint, milyen élelmiszernek hogyan fog változni az ára, milyen esemény történt a táboron kívül. Ezek az információk segítségével előnyösebben tudta beosztani a pénzét, spekulálhatott termékek és szolgáltatások áraira, aminek köszönhetően kompenzálhatta, vagy sikeresen meg is növelhette a rendelkezésére álló forrásokat. A téli időszakban leginkább a barakkokban voltak kénytelenek eltölteni az idejüket, azonban az enyhébb napokon téli sportoknak is előszeretettel hódoltak, mint a korcsolyázás, amiben Lichtenecker,¹⁹² egykori atléta, Bodó Jenő szerint verhetetlen volt, idősebb kora ellenére. A fiatalok számára minden tavasszal és nyáron sportegyesületek kínáltak szórakozási lehetőséget. Két nagy sportklub alakult meg, 1915 tavaszán és egy 1916-ban. A két első az Á.F.C. (Ázsia Football Club), a második a M.A.C. (Magyar Atlétikai Club) névre hallgatott.¹⁹³ Később alakult meg a Przemysliek sportegyesülete, később nevén a 33 futballclub.¹⁹⁴ A barakkok között elterülő területeket¹⁹⁵ sport célokra hasznosították. A kialakított területen futballal¹⁹⁶, futással,

¹⁹⁰ BODÓ, 1940. 218.

¹⁹¹ BODÓ, 1940. 104.

¹⁹² Keresztnév hiányában nem egyértelműen beazonosítható, a veszteséglijstrom alapján, valószínűleg Lichtenecker Pál, szül: Magyarország, Moson, Féltorony, 1894.

¹⁹³ BODÓ, 1940. 88.

¹⁹⁴ STESSEL, 1925. 126.

¹⁹⁵ Lásd: 7. számú képmelléklet

¹⁹⁶ Lásd: 10. számú képmelléklet

atlétikai számokkal, tekével, tenisszel és ököllabdával mulathatták az idejüket a táborlakók.¹⁹⁷ Augusztus 20. alkalmából magyar szervezésben 1915-ben,¹⁹⁸ 1916-ban¹⁹⁹ és 1917-ben²⁰⁰ is ünnepi játékokat rendeztek.

c. Krasznajarszk 1917 - 1920

Az 1917-es év a drágulás mellett a bizonytalanságról és a veszteségekről szólt. A táborba behozott orosz nyelvű újságokból, az őrségtől hallott pletykákból értesültek a helyi, még a hazáról küldött levelekből az otthoni problémákról. „...*valami Rasputin nevű emberről írnak gyakran a lapok.*”²⁰¹ Az 1917-es év első bekezdésében olvashatóak ezek a sorok. Azon túl, hogy rávilágít, milyen szegényesek voltak az ismeretek a táboron belül az őket körülvevő világról, abba is betekintést enged ez a mondat, hogy volt érdeklődés a helyi hírek iránt is. A hadifoglyok számára, minden front esemény, vagy minden belső rezdülés értékes lehetett, hiszen ezekből következtették ki, hogy sorsuk jobbra, vagy rosszabbra fordul-e. „*Fiúk, azt beszélnek, hogy a cár lemondott! - Micsoda?! Igazán! Éljen! Akkor ez a béke!*”²⁰² A fontosabb hírek futótűzként terjedtek, a pletykák hamar szárnyra kaptak és sokszor megszínesedtek. A béke várását jól mutatja a fenti párbeszéd. Általam már említett módon, 1917 legfontosabb emléke a béke hírének megérkezése volt. Ez pedig felerősítette a honvágyat, valamint azt az érzést, hogy minden személy elvesztése értelmetlen. A legénységi táborban, mellyel a kommunikáció egyre nehezebbé vált, felütötte a fejét a skorbut. „*kerítésen kívül rekesztett önkéntesek felsegélyezésére mozgalom indult meg.*”²⁰³ Hogy el tudják látni őket, kiállítás szerveztek, amely összegyűjtötte a festőket (mint Németh Gyulát), vagy a szobrászokat. A befolyt pénzt a legénység helyzetének javítására fordították. A tábor lakóit egyébként is érdekelte a kultúra, a művészet és kiemelt figyelmet szenteltek a táborban raboskodó Gyóni Gézának,²⁰⁴ első világháborús frontköltőnek. A költő a Przemysl erődjébe került, itt írta meg verseit, amivel nagy népszerűsége tett szert. Az erőd eleste után, a krasznajarszki hadifoglytáborba helyezték el. Részt vett több megemlékezésen,²⁰⁵ azonban általában csendes,

¹⁹⁷BODÓ, 1940. 88.

¹⁹⁸ STESSEL, 1925. 125.

¹⁹⁹ BODÓ, 1940. 98.

²⁰⁰ BODÓ, 1940. 210.

²⁰¹ BODÓ, 1940. 116.

²⁰² BODÓ, 1940. 124.

²⁰³ BODÓ, 1940. 132.

²⁰⁴ Gyóni Géza Áchim Géza született néven született 1884-ben, nevét szülőfalujáról a pest megyei Gyónról kölcsönözte. élményeinek. „1915- ben itthon már híres költő volt, abban az évben Budapesten kiadott költeményei egy hónap alatt négy kiadást értek meg. Alelnökké választotta a Vidéki Hírlapírók Országos Szövetsége, szülőföldje pedig képviselőnek jelölte” PETRÁK, 2012. 29.

²⁰⁵ BAJA – PILCH, 1930. 199.

visszahúzódó életet élt. 1917 június elsején testvére, Áchim Mihály hosszas betegség után elhunyt.

A tábor első bolsevik kézbe kerüléstől kezdve a szabadságot már csak néhány napig élvezhették²⁰⁶ Erről a mozzanatról Bodó nem tudósít. Az általam használt visszaemlékezésekben itt fedeztem fel egy eltérést. Stessel²⁰⁷ és Grób²⁰⁸, akik ismerték egymást sok atrocitásról, részletről megemlékeztek, ami ebben az időszakban történt.²⁰⁹ Ellenben Bodó Jenő alig egy esetet írt le,²¹⁰ Rónai pedig egyáltalán nem említett atrocitást. Azonban ez az időszak is átmenetinek bizonyult, legalábbis Bodó visszaemlékezéseiben, ahol a 1918 márciusától egészen 1918. június 20-ig csak 3 oldalt tesznek ki az események. Például Gróbnál ez az időszak a 94. oldaltól a 135-dik oldalig tart. Június 17-én este a csehszlovák légio alakulatai átvették a város irányítását.²¹¹ Az atrocitásokon túl, a következő érdekesség, hogy Grób hosszasan beszámolt Weinmann elvtárs meneküléséről,²¹² amíg erről úgy tűnik, Bodó nem tudott. A hétköznapi megszokott menetét azonban megszakították az egyre ritkábban érkező hírek. *„1918 novemberében riasztó hír érkezett a táborba. Magyarországon kitört a forradalom s Tiszát a katonák agyonlőtték. Az értesítést Fekete Lajos kapta pesti hittanár bátyjától, egy volt magyarországi orosz fogoly útján, ki a levelet személyesen hozta be a táborba.”*²¹³ Az utolsó mondatban található kifejezés, miszerint *„a levelet személyesen hozta be,”* is azt mutatja meg, hogy a drágulással párhuzamosan más ellátási, szervezési problémák is begyűrűztek a tábor életébe. Sajnos Bodótól általam ismert módon nem került elő levél. Ekkorra nehezen, vagy egyáltalán nem tudott kommunikálni a rokonaival. Erről egy korábbi, de meghatározó részlet árulkodik: *„Aki nem raboskodott évekig Szibéria kellős közepén, az nem érti meg, mit jelent az: postát várni, mert annak a lelkét nem csigázta agyon a vágyakozás, nem gyötörte meg a bizonytalanság s nem élte át napról napra a várakozás gyötrelmes perceit..”*²¹⁴ A kommunikáció lehetőségének csökkenése, az információk beszűkülése úgy is nyomon követhető, hogy a memoárban csökkennek azok a bejegyzések, amiből az idő múlását tudnánk érzékelni. Mintha csak napok, esetleg egy-két hét múlt volna el, pedig inkább 1-1.5 hónapnak kellett eltelnie.

²⁰⁶ BODÓ, 1940. 153.

²⁰⁷ STESEL, 1925.

²⁰⁸ GRÓB, 1927.

²⁰⁹ Érdemes megemlíteni, hogy Grób Imre Stessel munkáját inspirációnak használta a saját visszaemlékezése megírásához, erről ő maga ad számot. GRÓB, 1927 388.

²¹⁰ BODÓ, 1930. 163.

²¹¹ GRÓB, 1927. 135.

²¹² GRÓB, 1927. 128. – 137.

²¹³ BODÓ, 1940. 172.

²¹⁴ BODÓ, 1940. 117.

„Haldoklott a tábor.”²¹⁵ 5 egymást követő bekezdést kezd így a szerző. A Kolcsak erők viasszaszorulása, a nyersanyagellátás nehézségei miatt elmúlt a prosperitás. A közélet is megszűnt, a tábor lakóit a keserűség öntötte el.²¹⁶ A kivégzések után eltelt fél év eseményeiről alig közöl valamit a szerző. A harcok várható vége nem hagyott nyomot a visszaemlékezésen. Feltételezhető lenne, hogy a vérengzések után várták, hogy a bolsevikok felszabadítsák a táborát, hiszen előzetes tapasztalataikból tudhatták, hogy ezen esetben nem számítanak hadifogolynak (hiszen a Kolcsak kormányzat nem ismerte el a breszt-litovszki békét, ellentétben Leninékkal). Ez a lehetőség, tehát, hogy a bolsevik csapatok akár a szabadulást is jelenthetik, nem jelenik meg. Ez azért is furcsa, mert a *Rabtartó Oroszországban*-ban, ami a vörösök megérkezése után veszi kezdetét (és amit a szerző a *Három fogolytábor* előtt 10 évvel ki is adott) a szerző pontosan ezt várta a megérkező csapatoktól. Tehát, az írás során utólagos tudás, hogy ez nem valósult meg a későbbiekben, lecsapódott a memoárban. „De merre van innen a kivezető út? Itt rothadunk el hát végleg a gorodokban? Ezernyi baj szakadt ránk (...) s az orosz sebesültek csak jöttek, egyre jöttek szakadatlan áradatban. Már Marinszknál verték a vörösök a fehéreket, mindössze háromszáz versztnyire ide. E hírre a hős cseh légiók keletre futottak.”²¹⁷ A közeledő vörös csapatok miatt a város orosz őrsége 1919. január 6-án másodszor is fellázadt,²¹⁸ és így a frontról visszavonuló fehér csapatokat sikerült a beérkező bolsevik erőknek, valamint a lázadóknak a táborától északra megsemmisíteni.²¹⁹

d. Barnaul

Szökevényként immár munkát kellett vállalniuk. Bodó kezdetben ácsként tevékenykedett, amit a hajón szerzett igazolványnak köszönhetett, de miután jelentős mennyiségű német hadifogoly érkezett a táborba, kitűnt szervezési képességeivel és nyelvismeretével, így előléptették raktárossá.²²⁰ Ezzel a tudással akaratlanul magára vonta Békési elvtárs, táborparancsnok figyelmét, aki biztos volt abban, hogy Bodó Jenő értelmiségi és tiszt. Amennyiben a vádakra lett volna bizonyíték, a szerző szerint a legcsekélyebb büntetés az lett volna, hogy börtönbe zárják, rosszabb esetben kivégzik. Volt mit enniük, volt hol aludniuk, a munka lefoglalta őket és miután elkészült az igazolványuk,²²¹ szabadon járhattak a környéken és hamarosan egy helyi hölggyel is közelebbi viszonyba került.²²² Ezen felsorolás alapján a szerző lehetőségei jobbák,

²¹⁵ BODÓ, 1940. 216.

²¹⁶ STESSEL, 1940. 206.

²¹⁷ BODÓ, 1940. 218.

²¹⁸ STESSEL, 1940. 209.

²¹⁹ GRÓB, 1927. 199.

²²⁰ BODÓ, 1930. 37.

²²¹ BODÓ, 1930. 38.

²²² BODÓ, 1930. 43.

mint az eddigi hadifogolytáborokban voltak. Viszont e materiális szempontok nem fejezik ki a lelkiállapotát. Rettegett a lebukástól, félt attól, hogy ha nem indulnak időben tovább, előbb-utóbb lelepleződnek. Azonban a táborba irányított, máshol elfogott szökevények nagy száma miatt egyelőre nem gondoltak a szökésre. Testközelből tapasztalták, mi jár azoknak, akik lebuknak, illetve akiket elfognak. Ez a kettősség, hogy szabadon járhatott kellettett, válogathatott az ételek között, de minden egyes nap ott lebegett a feje felett Damoklész kardjaként a lebukás veszélye, egyre erősebben feszítette belülről Bodó Jenőt. A táborban töltött idő alatt, az alapvető rettegés miatt önmaga korlátozta a lehetőségeit. Így egyre kevesebb alaklommal járt ki a táborból, nehogy szökés gyanúját keltse, vagy oroszosan öltözködött, hogy kevésbé legyen feltűnő.²²³

e. Szmolnij

A Petrográdban idéző szerzőnek, amikor módja volt, a várost járta.²²⁴ Több nevezetességhez is eljutott az itteni tartózkodása alatt, mint a Téli palota,²²⁵ az Eremitage,²²⁶ az új Duma épülete,²²⁷ a Péter – Pál erőd,²²⁸ vagy egykori nemesi családok palotái.²²⁹

Élelemmel bőségesen el voltak látva, több krasznojarszki ismerőseivel is találkozott. Érdekes megfigyelés, hogy amíg Barnaulban kimondottan félt attól, hogy ismerőssel találkoznak és lebuknak, itt ez már nem zavarta, pedig továbbra is más személyazonosságot használt és a lebukás következményei azonosak voltak. Valószínűleg ennek az okát a Szmolnij vezető kommunista hivatalnokaiban kell keresnünk, akik Bodó leírása szerint nem vették túlságosan komolyan a munkájukat.²³⁰ Szabadidejükben a várost járták, vagy különböző palotákból harácsolts könyveket olvastak.²³¹

Nem véletlenül fordult meg a fejében, immár másodszor, hogy nem utazik haza, inkább a Szovjetunióban marad, letelepedik és megnősül. *„A már többször említett magas szóke színésznő házassági ajánlatot tett. Elmondta, hogy szeretne megszabadulni ebből a pokolból, ahol az ember élete egy pillanatig sincs biztonságban. Németországba akar kimenni, de oda csak úgy juthat ki, ha valamelyik hadifogoly, mint külföldi állampolgár, nőül veszi, s akkor, ha hazaszállításra kerül a dolog, ő, mint feleség minden akadály nélkül vele mehet. (...). Ettől fogva ő az én feleségem, vele együtt lakom, gondoz, ápol, főz rám s Németországban*

²²³ BODÓ, 1930. 36.

²²⁴ BODÓ, 1930. 81.

²²⁵ BODÓ, 1930. 65.

²²⁶ Uo.

²²⁷ BODÓ, 1930. 81.

²²⁸ Uo.

²²⁹ BODÓ, 1930. 72.

²³⁰ Uo. illetve még BODÓ, 1930. 70.

²³¹ BODÓ, 1930. 76.

elhagyhatom az első állomáson. (...) Sokkal szebb volt a szőke színésznő, semhogy ajánlata közömbös lett volna rám.”²³² Több szempontból is érdemes vizsgálni ezt a részletet. Egyrészt, rámutat a mindennapi élet nehézségeire. A színésznő inkább vállalná, hogy együtt él valakivel, gondját viseli, azért, hogy segítsen neki megszökni. A Szovjet – Oroszországban uralkodó viszonyok másik mutatója, hogy a szovjet lakosság milyen kreatív módokon próbált meg elmenekülni az országból. Bár nem lehet általánosítani a szerző visszaemlékezése alapján, mégis úgy tűnhet, hogy a Szmolnijban a színészek az átlagnál jóval magasabb fizetésben és jobb ellátásban részesültek. Mindezek ellenére, a hölgy (akinek a neve nem ismert) bizonytalannak érezte a saját helyzetét, az országban uralkodó káosz miatt. Másrészt, Bodó hajlott az ajánlat elfogadására. Bár a színésznő azért ment volna hozzá, hogy együtt elhagyhassák az országot, mégis maga a szerző gondolta azt, hogy a házasság leláncolta volna. „..., *ittthon azt beszélük majd, hogy én, noha megszökhettem volna, megnősültem?*”²³³ A színésznő gondolkodási időt adott neki, így nem kellett azonnal dönteni. A későbbiek fényében Bodó elfogadta volna az ajánlatot, többször ostromozta magát, amiért nem kapott a lehetőség után. „*Későbbi sorsom azonban arról győzött meg, hogy két kézzel kellett volna az ajánlaton kapnom...*”²³⁴ A visszaemlékezések sokszor említett velejárója, hogy a szerző ismeri az eseményeket, vagyis retrospektívén tekint vissza. A fenti idézet is egyike azoknak a kiszólásoknak, ami módszertani szempontból kihívást ad a történészenek a memoárok vizsgálatánál.

A házassági ajánlatot végül sosem tudta megválaszolni, mert teljesen váratlanul letartóztatták.²³⁵ A börtönben eltöltött idő alatt nem beszélhetünk szórakozási lehetőségekről. A már korábban idézett részlet is rávilág arra, hogy a börtönben a végeztet tevékenységét elsődlegesen a túlélés és csak másodlagosan a szabadidő eltöltése motiválta.

Konklúziók

Megítélésem szerint Bodó Jenő egyedi perspektívája a sajátos rendfokozatából fakadt. Kadétként közvetített a főtisztek és az alacsonyabb beosztású személyek között. A memoárokon keresztül betekintést engedett a tiszti tábor világába, de mindezt úgy, hogy annak maga is csak mintegy apró szereplője tűnt fel. Krasznajarszk elhagyása után nem csak a környezete, hanem a státusza is megváltozott. A korábbi időszakkal ellentétben Barnaulban

²³² BODÓ, 1930. 88.

²³³ U.o.

²³⁴ BODÓ, 1930. 89.

²³⁵ BODÓ, 1930. 95.

fontos, mondhatni középbeosztásban találjuk, mint élelmezés vezető amíg a Szmolnijban már színészként egyértelműen a „hierarchia csúcsán” volt, értem ezalatt, hogy bőségesen el volt látva élelemmel, nem terhelte a nehéz fizikai munka és a szökevény volta ellenére nem kellett tartania a hatóságoktól. Megfordult a fejében a letelepedés, amely szintén arra mutat, hogy megfelelőnek érezte a körülményeit, végül mégis hazatérni kényszerült a letartóztatása után.

A visszaemlékezésein keresztül láthatóvá vált, egyrészt, hogy a hagyományos társadalmi kereteket hogyan változtatta meg a hadifogság körülményei, másrészt, hogy a hadseregben megszokott hierarchia miként változott meg a környezet hatására. A kadét a legalacsonyabb beosztás volt, a cári hadsereg nem is akarta őket tisztként kezeln. Már a Katavtól kezdve is megfigyelhető, hogy nem a rendfokozatok, hanem az adaptációs képesség, az egyéni tehetség került előtérbe az egyéni túlélési stratégiákban. Ufától kezdve nyíltak meg számára újabb lehetőségek, miután a tiszti táborba kerültek. Viszont, továbbra is fiatal és alacsony beosztású tiszt volt, csekély fizetéssel, tehát a Krasznajarszki jó körülmények ellenére továbbra is a képességein, a kapcsolatain volt keresztül tudta hatékonyan érvényesíteni az érdekeit. Ez leginkább az 1920-as év eseményeiben érhető tetten, ahol a tiszti rendfokozata már hátrányként, ellenben a saját képességei, nyelvismerete előnyként tűnt fel. Tehát Bodó Jenő esetében immár nem a rendfokozata, hanem a saját képességei tették lehetővé számára a táboron kívüli jó körülmények megteremtését.

A területi korlátok miatt egyetlen táborba és azon belül is csak néhány visszaemlékezésen keresztül tudtam betekinteni. Azonban, távlati terveim között szerepel kvantitatív módon növelni a forrásaimat, több tábor is megvizsgálom illetve összevetem az ott tapasztaltakat, vagy akár kvalitatív módon terjedelmesebben feldolgozom a forrásokat, akár új, külsős személy, mint Elsa Brändström²³⁶ bevonásával tovább szélesítem a látószöveget. Reményeim szerint ezek még jobban megerősítik az eddigi észrevételeket, miszerint a hadifogolytáboron belül önálló, saját világ létezett, annak saját szabályaival és viszonyrendszerével, valamint segít rámutatni arra, hogy milyen sajátosságai voltak a különböző rendfokozatoknak a táborokban és azokon kívül. Továbbá, felmerülhet az az igény is, hogy más országok hadifogolytáboraival vetem össze a már meglévő ismereteket.

²³⁶ BRÄNDSTRÖM 2014.

Bibliográfia

Levéltári források

- HU-MNL-SML-XXXIII.1.a. Nagybajomi születési anyakönyvek, Bodó Jenő születése, 1892. febr. 7.
- HU-MNL-SML-XXXIII.1.a. = Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Vármegyei Levéltára, Születési, házassági és halálozási anyakönyvek másodpéldányai.

- HL VL 215/9. Hadtörténeti Levéltár, VL 215/9, Bodó Jenő - Magyarország - egyévi önkéntes címzetes szakaszvezető - IR. Nr. 26 7. Komp.

Autóbiografikus források

- BODÓ, 1930. Bodó Jenő: *Rabtartó Oroszországban, egy tús naplójából*. Csurgó, Oszeszly M. Viktor nyomdája, 1930.
- BODÓ, 1940. Bodó Jenő: *Három fogolytábor, (Katav, Ufa, Krasznajarszk)*. Kaposvár, Uj-Somogy, 1940.
- BRÄNDSTRÖM 2014. Elsa Brändström: Hadifoglyok között Oroszországban és Szibériában 1914 – 1920. 48-58. In: Kisebbségkutatás 23. évfolyam, 2014. 3. Részlet. Eredeti megjelenés: Unter Kriegsgefangenen in Rußland und Sibirien 1914–1920. Berlin, Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte M. B. H. 1922.
- GRÓB, 1927. Grób Imre: *Hét év Szibériában: a krasznajarszki pokolban*, Budapest, Franklin társulat nyomdája, 1927.
- RÓNAI, 1940. Rónai Ernő: *Krasznajarszk*. Grafka nyomda, Nagyvárad, 1940.
- STESSEL, 1925. Stessel Ernő: *Hadifoglyok élete Szibériában*, Krasznajarszki fogolytábor, Budapest, A szerző saját kiadása, 1925.

Korszak irodalma

- BAJA – PILCH, 1930. Baja Benedek – Pilch Jenő (szerk.): *Hadifogoly magyarok története 2. kötet* Budapest, Athenaeum, 1930.
- ÉCSY, 1931. Écsy Ö. István (szerk.): *Csurgói diákalbum*. Budapest-Csurgó, 1931.
- FÁBIÁN, 1932. Fábíán István: Bodó Jenő: Rabtartó Oroszországban In: *Napkelet*, 1932. 10. évf. 8. sz. 602.

- FEJES - FEJES, 1931. Dr. Fejes István – Fejes Gyula: *Az orosz hadifogság képekben*. Rákospalota, Bíró Miklós nyomdai részvénytársaság, 1931.
- HIVATALOS KÖZLÖNY, 1925. A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek 1925. évi 9769. évi. sz. rendelete In: *Hivatalos Közlöny*, 1925. 33. évfolyam, 18.szám 238.
- JUHÁSZ, 1930. Juhász Géza: *Rabtartó Oroszországban*. Bodó Jenő könyve, Csurgó, 1930. In: *Debreceni Szemle*, 1930. 4.évfolyam 9. szám 497.
- MAGYARORSZÁG, 1916. Magyar tanítás Krasznajarszokban. In: *Magyarország*, 1916. 23. évfolyam, 109. szám 9.
- SZINNAI, 1940. Szinnai Tivadar: Bodó Jenő: *Három fogolytábor*. In: *Uj-Somogy*, 1940. 22. évfolyam 78.szám 6.
- SZÖLLÖSI, 1916. Szöllősi Zsigmond: *A háború egyéniségei*. In: *Vasárnapi Ujság*, 1916. 63. évfolyam 33. szám 518-519.
- UJ – SOMOGY, 1925. A belsősomogyi ref. egyházmegye közgyűlése. In: *Uj-Somogy*, 1923, 5. évfolyam 158. szám 1.
- VIDA, 1904. Vida Károly: *A Csurgói Államilag Segélyezett Református Főgimnázium (XL.) XXII. évi Értesítője az 1903-04. tanévről*. Csurgó, Vágó Gyula nyomdája, 1904.
- VIDA, 1907. Vida Károly: *A Csurgói Államilag Segélyezett Református Főgimnázium (LXIII.) XIX. évi Értesítője az 1906-07. tanévről*. Csurgó, Vágó Gyula nyomdája, 1907. 75.
- VIDA, 1910. Vida Károly: *A Csurgói Államilag Segélyezett Református Főgimnázium (LXVI.) XXVIII. évi Értesítője az 1909-10. tanévről*. Csurgó, Vágó Gyula nyomdája, 1910. 59.

Módszertani művek

- BARANYAI 2019. Baranyai Balázs: *Miliő és szubjektum*. Dr. Kövér Fidél premontrei tanár Maglócán (1956–1957). In: *Vakvágány. A „szocializmus alapjainak lerakása” vidéken a hosszú ötvenes években 1*. Szerk. Horváth Gergely Krisztián. Bp., 2019. (Magyar vidék a 20. században 2) 593–616.
- BARTLETT 1985. Frederic C. Bartlett: *Az emlékezés. Kísérleti és szociálpszichológiai tanulmány*. Budapest, Gondolat, 1985.

- BERGER 2008. Berger Viktor: Életstílus– és miliő kutatások a német szociológiában: a hagyományos struktúramodellek alternatívái? In: *Replika* 2008. 64-65. 115-130.
- BOURDIEU 2002. Pierre Bourdieu: Az életrajzi illúzió. In: Pierre Bourdieu: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről.* (Ford. Berkovits Balázs) Budapest, 2002.
- ÉBER 2012. Éber Márk Áron: Társadalmi struktúra- és miliő kutatás. In *A nyilvánosság elemzésétől a választáskutatásig.* Tanulmányok Angelusz Róbert emlékére. Budapest, ELTE Angelusz Róbert Társadalomtudományi Szakkollégium. 2012. 9–24.
- GYÁNI 2000. Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2000.
- GYÁNI 2019. Gyáni Gábor: Az ego-dokumentumok történetírói haszna. In: *Bárka, Irodalmi és Társadalomtudományi folyóirat*, 2019. 27. 2. 69-74.
- HALBWACHS 1971. Maurice Halbwachs: Az emlékezet társadalmi keretei. In: Ferge Zsuzsa (szerk.): *Francia szociológia (Válogatás).* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971.
- KATONA 2017. Katona Csaba: Mit adnak nekünk a magániratok? Naplók, emlékiratok az első világháború kutatásában. In: *Belvedere Meridionale*, 2017. 29. 3. sz. 99–110.
- KATONA, 2014. Katona Csaba: Naplók és emlékiratok az első világháborúból. In: *Tempevölgy*, 2014. 6. évfolyam 4. szám 69-75.
- KÖVÉR 2011. Kövér György: Én-azonosság az ego-dokumentumokban. Napló, önéletírás, levelezés. In: *Soproni Szemle*, 2011. 64. évfolyam. 3. szám. 219–242.
- KUNT, 2010. Kunt Gergely: Az idő partján: egy hadifogolynapló narratív pszichológiai elemzése. In: *Budapesti Negyed*, 2010. 18. évfolyam 2. szám 141-161.
- LEJEUNE 2008. Philippe Lejeune: A napló, mint „antifikció” In: Mekis D. János - Z. Varga Zoltán: *Írott és olvasott identitás. Az önéletrajzi műfajok kontextusai.* L'Harmattan - Pécsi Tudományegyetem Modern

Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszék, Budapest, 2008. 13-25.

Egyéb

- DUDEKOVÁ 2015. Gabriela Dudeková: Család és túlélési stratégiák az I. világháborúban. Hosszú távú változások a szlovák társadalomban. In: *Világtörténet* 2015. 37. évf. 2. sz. 311–332.
- FILEP 2020. Filep Tamás Gusztáv: Emlékezetpolitikai Döccenők. Cseh–magyar háború Szibériában In: *Magyar művészet: A magyar művészeti akadémia elméleti folyóirata*. 2020. 8. 3. 4–13.
- GAJDÓ, 2001. Gajdó Tamás (szerk.): *Magyar színháztörténet II*. Budapest, Magyar Könyvklub-Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, 2001.
- HORVÁTH, 1991. Horváth József: 45 éve halt meg Bodó Jenő. In: In *Csurgó és Környéke*, 1991. 4.évfolyam 8.szám 2.
- HORVÁTH, 2019. Horváth József: *Csurgói pedagóguslexikon*. Csurgó, Csurgói könyvtár, 2019.
- MARTIN, 2001. Martin Kornél: Martin Ferenc tartalékos hadnagy első világháborús feljegyzései. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 2001. 114. évfolyam, 1. szám 139-190.
- NÉMETH 2005. Németh István (szerk.): 20. századi egyetemes történet. Budapest, Osiris, 2005.
- PETRÁK, 2012. Petrák Katalin: *Emberi sorsok a 20. században*. Magyar hadifoglyok és emigránsok a Szovjetunióban a két világháború között, Budapest, Napvilág kiadó, 2012.
- RAKSÁNYI, 2011. Gulyásné Raksányi Olga: *Raksányi Lajos: tanár és festőművész*. Csurgó, Csokonai Vitéz Mihály Református Gimnázium, Csurgó, Csurgói Könyvtár, 2011.
- TAKÁCS, 2012. Takács Gyula: Krasznajarszk, 1919. augusztus 1-2. In: *Közép-Európai Közlemények*, 2012. 5. évfolyam 3-4. szám 165-175.
- TILTOTT
KÖNYVEK Tiltott Könyvek In: Az Ideiglenes Nemzeti kormány 530/1945. M. E. számú rendelete a fasiszta szellemű és szovjetellenes sajtótermékek megsemmisítéséről. <http://www.freepress-freespeech.com/holhome/poncins/tiltottk.htm> (2024.01.11.)